

1879-ben Dávid Antal személyében magyar embert nevezett ki zágrábi pénzügyigazgatóvá, azzal a kimondott utasítással, hogy mint a magyar kormány bizalmi embere Horvátországban nemcsak pénzügyi, hanem politikai vonalon is képviselje az állam érdekeit, s fokozatosan érvényesítse „a magyar állameszme követelményeit”. A horvátországi pénzügyi tisztviselőket kényszerítették a magyar nyelv tanulására, a pénzügyminisztérium horvátországi levelezésében bevezették a magyar nyelv használatát, s kíméletlen eszközökkel hozzáfogtak a nagy összegű adóhátralékok behajtásához. Mindez nemcsak az adófizető nép szociális elégedetlenségét fokozta és fordította a magyarok ellen, hanem tiltakozást váltott ki a horvát kormánypárt és a magyarón arisztokrácia részéről is, mert a pénzügyminiszter és a pénzügyigazgató intézkedései nyíltan megsértették a kiegyezési törvény rendelkezéseit.

Midőn 1883 augusztusában a vidéki pénzügyi hivatalok után Dávid a zágrábi pénzügyigazgatóság épületére is magyar feliratú címertáblákat függesztetett ki, a horvát közvélemény – az ellenzékttől a kormánypártig – nyíltan szembefordult a kormány magyarosító törekvéseivel. A Jogpárt által szervezett zágrábi munkások és diákok utcai tüntetésekkel tiltakoztak és letépték a magyar feliratokat. Augusztus végén és szeptember elején a tüntetések fokozódtak és áttérjedtek vidékre is. Varasd és Zágráb megye falvaiban a parasztok megtámadták a községi és adóhivatalokat, a báni határőrvidéken pedig fegyveres felkelésre készülődtek. Sem Pejačević bán, sem az autonóm kormány és közigazgatás nem vállalkozott a tömegmozgalmak letörésére. Tisza a magyar állam tekintélye és a Monarchia biztonsága nevében rávette a kezdetben a horvát álláspont felé hajló uralkodót a horvát alkotmány felfüggesztésére. Ramberg tábornok, zágrábi főhadparancsnok személyében királyi biztost neveztek ki, aki nagy katonai erők bevetésével leverte a zagorjei parasztmozgalmakat és a báni határőrvidéken már nyíltan kirobbanó fegyveres felkelést.

A tömegmozgalmak hatására a magyar kormány és a horvát uralkodó osztályok ismét kiegyeztek. Tisza letett a magyar nyelv terjesztéséről Horvátországban, a címerválság következtében meggyengült Nemzeti Párt pedig továbbra is vállalta a kormánypárt szerepét s a kiegyezési politika fenntartását. A Jogpárt a szociális tartalmú tömegagitáció teréről visszavonult a közjogi radikalizmus és a parlamenti ellenzéki csendesebb vizeire. A kiegyezési rendszer tulajdonképpen csak 1883 után

szilárdult meg tartósabban Horvátországban. Ez a politikai konszolidáció szoros összefüggésben volt a tőkés fejlődés kibontakozásával, az iparosodás és a gazdasági növekedés megindulásával az 1880–90-es években. A horvát kérdés két évtizedre viszonylag elcsendesült, s csak a századforduló után jelentkezett ismét az egész Monarchia politikai útjára kiható súllyal és feszítő erővel.

A KHUEN-HÉDERVÁRY-ÉRA HORVÁTORSZÁGBAN

A kiegyezési rendszer konszolidációja Horvátországban az 1883 végén kinevezett új bán, Khuen-Héderváry Károly két évtizedes kormányzatához kapcsolódott. Míg a korábbi bánok a helyi politikusok, a horvát pártok vezetői közül kerültek ki, addig Khuen-Hédervárynak – jóllehet szlavóniai nagybirtokos volt – nem volt közvetlen kapcsolata a horvát politikai élettel, hanem egyértelműen a magyar kormányt képviselte Zágrábban. Hol erős kézzel, vagy éppen nyílt erőszakkal, hol ügyes taktikázással sikerült a kormány és a kormánypárt helyzetét megszilárdítania. Újjászervezte a Nemzeti Pártot, egyesítve benne minden olyan politikust, akinek érdeke fűződött a kiegyezési rendszer fenntartásához. Az ilyenek száma pedig a gazdasági növekedés meggyorsulásával párhuzamosan megnövekedett. Khuen már kormányzása első éveiben letörte az ellenzék országgyűlési obstrukcióját, megbénította az amúgy is visszavonulóban levő Jogpárt tömegagitációját. Ugyanakkor azonban arra is ügyelt, hogy magyar részről se hágják át minduntalan a kiegyezési törvény rendelkezéseit, s ne igyekezzenek kiterjeszteni a magyar nyelv hivatalos használatának körét a kiegyezési törvény és a horvát nemzeti érzékenység sérelmére.

Khuen-Hédervárynak a horvát nemzeti törekvéseket ellensúlyozó politikájában fontos szerepet kapott a horvát és a szerb burzsoázia között átmenetileg kiéleződött nemzeti ellentétek ügyes kihasználása. A nemzeti küzdelem nagy napjaiban, 1867-ben, a szábor kimondotta a Horvátország népességének egynegyedét alkotó szerbek teljes nemzeti egyenjogúságát, de a 70-es években megtiltották a szerb név, zászló és cirill betűs írás használatát és igyekeztek korlátozni a szerbek iskolai önkormányzatát. A Jogpárt egyes vezetői pedig még a szerbek önálló nemzeti létét is tagadták, s csupán elfajzott horvátoknak tekintették őket. Ilyen körül-

mények között a horvátországi szerbek nem támogatták a horvát nemzeti-közjogi ellenzéket, hanem önállóan szervezkedtek. A Horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt programját az 1881. évi rumai és az 1883. évi mitrovicai konferencia dolgozta ki. A párt a horvátországi szerbek nemzeti egyenjogúságáért küzdött és támogatta a Khuen-kormányt. A bán nemzeti és gazdasági engedményekkel megnyerte a horvátországi szerb burzsoázia támogatását, s az autonóm kormányzat különféle posztjain gyakran alkalmazott szerbeket.

Khuen-Héderváry helyzetét megkönnyítette az ellenzék fokozatos visszavonulása is. Az Obzor-párt teljes politikai passzivitásba süllyedt. A Jogpártban 1887 után egyre inkább a polgárság tehetősebb rétegei kezébe került a vezetés. Az új vezetők – elsősorban F. Folnegović és J. Frank – a Monarchia keretei között kerestek lehetőséget a párt államjogi programjának megvalósítására, közeledtek a trialista platform felé, sőt alkalomadtán készségesen tárgyalásokba bocsátkoztak a magyar kormánnyal is.

3. A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK POLITIKAI MOZGALMAI

A SZERBEK

A kiegyezés körüli évek legaktívabb, politikailag legszervezettebb nemzeti mozgalma a szerbeké volt. A szerb liberális polgárságnak és értelmiségnek az 1860-as évek végén és az 1870-es elején sikerült kiszorítania a mindenkori kormányok iránt lojális főpapságot a nemzeti mozgalom vezetéséből, sőt magának a nemzeti egyházi önkormányzatnak az irányítását is sikerült a saját kezébe vennie. A főleg kereskedőkből álló polgárság és a polgári értelmiség a Svetozar Miletić újvidéki polgármester által alapított és vezetett Szerb Nemzeti Liberális Pártban tömörült, sajtóorgánuma pedig az 1866-ban a fővárosban alapított, de hamarosan Újvidékre települt *Zastava* volt. A párt a nemzeti egyházi kongresszusi választások révén állandó érintkezésben állt a szerb parasztság és kispolgárság szélesebb rétegeivel, s jelentős politikai befolyást gyakorolt rájuk.

A liberális párttal szoros kapcsolatban állt a szerb értelmiségi ifjúság 1866-ban Újvidéken alakult szervezete, az Omladina, amelynek működése Szerbiára is kiterjedt, tehát az első olyan politikai-kulturális szervezet volt, amely összefogta a Duna és a Száva két partján élő szerbeket.

A magyarokkal szemben Bécs felé tájékozódó és a Habsburg-ház iránt lojális román és szlovák vezetőktől eltérően a szerb liberálisok 1860-tól kezdve támogatták a magyar nemzeti ellenállást, s a magyar mozgalom sikerétől remélték a maguk nemzeti céljainak megvalósulását. A kiegyezés, a nemzetiségi törvény és a magyar kormányok nemzetiségi politikája, amely a kiegyezés után éppen a legaktívabb szerb mozgalmat igyekezett kemény kézzel megfékezni, súlyos csalódást hozott számukra, s kiábrándította őket a szerb–magyar együttműködéshez fűzött reményeikből.

A Szerb Nemzeti Liberális Párt programját az 1869. január 28-i nagybecskereki konferencián dolgozták ki. A program a nemzetiségi képviselők már ismertetett kisebbségi törvényjavaslata alapján állt. A szerb képviselők feladataként azt tűzte ki, hogy az országgyűlésen támadják a kiegyezést, küzdjenek Magyarország teljes önállóságáért és támogassák a magyar ellenzéki pártokat. Harcoljanak a megyék és községek önkormányzatának demokratikus újjászervezéséért, s „követeljék az egyéni, társadalmi és politikai szabadságot olyan elvek alapján, amelyek az alkotmányos, demokratikus államban elfogadtatnak, s a nyilvános, közéleti kérdésekben a szabadelvűség és a demokrácia elvei szerint foglaljanak állást”.⁵² A szerb kérdésben az 1861. évi nemzeti kongresszus határozatait tekintették mérvadónak, de hajlandók voltak azokon változtatni egy újabb nemzeti kongresszus döntései alapján. Súlyt helyezett a program a román és a szlovák nemzeti mozgalommal való szoros együttműködésre is.

A kiegyezés után a magyar kormány először a szerb nemzeti mozgalomra igyekezett csapást mérni. Midőn 1868-ban Mihajlo Obrenović szerb fejedelmet meggyilkolták, s a szerb kormány az Omladina tagjait és a magyarországi szerb liberálisokat is bűnrészesességgel vádolta, kormánybiztost küldtek Újvidékre, a szerbek nemzeti központjába. A kormány-

⁵² Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Bp. 1947. 114.

biztos vizsgálatot indított Miletic polgármester ellen, és felfüggesztette őt tisztségéből. Mileticet 1870-ben sajtóperben egyévi államfogházra ítélték, majd 1871-ben sor került az Omladina feloszlatására is. 1872-ben újabb kormánybiztost küldtek ki, ezúttal a szerb egyházi alapok és vagyon kezelésének felülvizsgálatára.

A balkáni háborús válság idején, 1876 nyarán Mileticet – képviselői mentelmi joga megsértésével – letartóztatták. Azzal vádolták, hogy Belgrádban ígéretet tett magyarországi szerb önkéntesek toborzására, háború esetére kilátásba helyezte a magyarországi szerbek felkelését és Szerbiával való egyesülését. Mileticet – a magyar baloldal tiltakozása ellenére – egyetlen tanú ellentmondásos és bizonyítatlan vallomása alapján „felségsértés” címén ötévi börtönre ítélték. 1879 végén kegyelemben részesült, ismét a szerb mozgalom élére állt, de betegsége miatt 1882-ben végleg visszavonult a politikai szerepléstől.

1860-as és 70-es évek fordulóján a szerb liberális polgárságnak sikerült kezébe vennie az egyházi önkormányzat irányítását. Az 1864–65. évi kongresszus átfogó szabályzatot alkotott a szerb nemzeti egyházi önkormányzat szervezetéről, s ezt 1868-ban a király is megerősítette. Ez a szabályzat biztosította a hierarchia túlsúlyát a világi elemmel szemben, s „klerikális, konzervatív jellegénél fogva a nemzetiségi napi politikának az autonómia sáncai mögé jutását kellően akadályozta”.⁵³ A határőrvidéki képviselőkkel többségre jutott liberálisok vezette világi ellenzék az 1869. 1870. és 1871. évi kongresszusokon új szervezeti szabályzatot dolgozott ki és fogadtatott el. Az addig rendi jellegű nemzeti egyházi kongresszust népképviselői alapra helyezték: a 25 egyházi és 50 világi tagot a felnőtt férfiak általános szavazati jog alapján választották. Az egyházi önkormányzat működését és a nemzeti alapok kezelését a kongresszusi választmány irányította és ellenőrizte, amelynek 4 papi és 5 világi tagja volt. Az egyházi önkormányzat valamennyi intézményében és fórumán a világiak túlsúlya érvényesült. Bár a nemzeti egyháznak ezt a gyökeres polgári reformját a főpapság és a kormány igyekezett megakadályozni és késleltetni, a kongresszus többségének kitartó követelésére a király 1875-ig az új szervezeti szabályzat valamennyi pontját szentesítette.

⁵³ Bánffy Dezső miniszterelnök 1898. december 18-i felterjesztése az uralkodóhoz. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok. II. 1892–1900.* Bp. 1956. 738.

A szervezeti reform a liberális polgárság és értelmiség vezető szerepét biztosította a szerb nemzeti egyházban. A magyar kormány ezt a konzervatív főpapi párt támogatásával igyekezett ellensúlyozni. A szerb pátriárkát ugyan a kongresszus választotta, de csak akkor foglalhatta el székét, ha a kormány javaslatára az uralkodó megerősítette a választást. Így a kormánynak ismételten módjában állt megakadályozni politikai szempontból nemkívánatos főpap megválasztását. 1881-ben kétszer is megismételték a választást, de az uralkodó mindkét jelöltet elutasította, s végül is a kormány emberét nevezte ki pátriárkává. A kormány a főpapi párt képviselőivel együtt igyekezett elérni a szervezeti szabályzat konzervatív szellemű módosítását is, ez a törekvése azonban nem járt sikerrel.

Miletic visszavonulása után hamarosan megindult a Szerb Nemzeti Liberális Párt bomlása. A tőkés fejlődés – amelybe a szerb lakta dél-magyarországi területek viszonylag korán és erőteljesen bekapcsolódtak – differenciálta a szerb társadalmat. A földbirtokosok és a gazdag polgárok a dualista rendszerbe és a magyar polgári társadalomba való aktív beilleszkedés útján keresték érvényesülésüket. Ez a „notabilitásoknak” nevezett csoport 1884-ben Nagyikindán önálló pártot alakított, amely elismerte a kiegyezést, s csak a nemzetiségi törvény végrehajtását és a szerb egyházi önkormányzat tiszteletben tartását kívánta, egyébként mindenben a kormányt támogatta. Ugyanekkor a liberális párton belül egyre inkább előtérbe nyomult a radikális szárny, amely a nagybecskereki program „szociális-demokratikus” irányú kiszélesítését kívánta a kispolgárság és a tehetősebb parasztság igényeinek és érdekeinek figyelembevételével. 1885-ben a radikális Jaša Tomić lett a *Zastava* szerkesztője, az eredeti programhoz ragaszkodó óliberális szárny pedig Mihajlo Polit-Desančić vezetésével a *Branik* című lap körül tömörült. Az ellentétek 1887-ben a radikálisok és a liberálisok formális szétválásához és önálló pártokká szerveződéséhez vezettek. A frakcióharc meggyengítette a szerb mozgalmat. A kiegyezés idején még 7–8 liberális szerb képviselő ült a képviselőházban, 1884-ben már csak egy, 1887-ben pedig egy sem.

A ROMÁNOK

A kiegyezés az erdélyi románok számára rendkívül kedvezőtlen fordulatot jelentett: az unió következtében megszűnt Erdély különállása, s veszendőbe mentek az 1863–64. évi erdélyi országgyűlés által törvénybe iktatott nyelvi és nemzeti jogaik is. Az ismét hatályossá vált 1848-as választójogi törvény igen hátrányos volt a románok számára, akik ugyan Erdély lakosságának abszolút többségét adták, a választójoggal rendelkezőknek azonban egynegyede sem volt román. Ezért az erdélyi román értelmiség körében már 1865-ben felmerült a politikai passzivitás, vagyis az országgyűlési választásoktól való távolmaradás gondolata. A román politikára nagy befolyással bíró Andrei Șaguna ortodox érsek javaslatára azonban végül is részt vettek mind az erdélyi országgyűlésre, mind a pesti parlamentbe kiírt választásokon. A 75 erdélyi választókerület közül 14-ben választottak meg román képviselőt, ezek közül azonban csak 12 jelent meg a pesti országgyűlésen.

Az erdélyi román értelmiség képviselői 1866 végén az uralkodóhoz intézett emlékiratukban, majd az 1868. május 15-én tartott balázsfalvi gyűlésükön megszövegezett nyilatkozatukban állást foglaltak Erdély önkormányzatának, valamint a románok nemzeti, nyelvi és vallási egyenjogúságát kimondó 1863–64. évi erdélyi törvények érvényének fenntartása mellett, s követelték az erdélyi országgyűlés egybehívását, népképviseleti alapon. 1869-ben az erdélyi románok körében felülkerekedett a George Bariț és Ioan Rațiu által propagált passzivisták taktika, s távolmaradtak az országgyűlési választásoktól.

Egészen eltérő volt az erdélyieket számban megközelítő bánáti és kelet-magyarországi románok politikai vezetőinek magatartása. Ők kedvezőbb helyzetben voltak, mert Magyarországon jóval több román rendelkezett választójoggal mint Erdélyben, s Krassó, Temes, Arad, Zaránd, Bihar, Közép-Szolnok és Máramaros megyék, valamint a Kővár-vidék számos választókerületében a román választók voltak többségben. Ezért a magyarországi románok – akiknek politikai vezetői a gazdag bánáti makedoromán nagybirtokos család tagjai, a Mocsonyiak voltak – a kiegyezést követő évtizedben aktívan részt vettek a politikai életben. 1865-ben 24, 1869-ben 25, 1872-ben pedig 22 képviselőjük volt az országgyűlésen, bár ezek egy része a Deák-pártot támogatta. A magyarországi román politi-

kusok – az országgyűlésen a szerbekkel együttműködve, valamint Pesten kiadott lapjaikban, az Alexandru Roman által szerkesztett *Federațiunea*-ban és a Vincențiu Babeș szerkesztésében megjelenő *Albina*-ban – heves harcot vívtak a kiegyezési rendszer ellen, a nemzetiségi képviselők már ismertetett törvényjavaslatában megfogalmazott nemzeti jogok megvalósulásáért és a polgári demokratikus szabadságjogok érvényesítéséért. 1869 februárjában a temesvári nemzeti gyűlésen megalakították a magyarországi Román Nemzeti Pártot, amelynek elnökévé Alexandru Moconyit választották.

Egy hónappal később, 1869. március elején az erdélyi román értelmiség Szerdahelyen egybegyűlt képviselői is kimondották az erdélyi Román Nemzeti Párt megalakulását, ők azonban – a magyarországi románoktól eltérően – a passzivitás taktikája mellett foglaltak állást. A párt 25 tagú állandó bizottságának működését azonban a belügyminiszter betiltotta. A passzivista taktika gyakorlati eredménye az lett, hogy az erdélyi román választókerületek a kormánypárti mandátumok legbiztosabb szállítóivá váltak. Ezért az aktivitás tábora – amelynek élén Șaguna érsek és hívei állottak – átmenetileg megerősödött, különösen midőn Lónyay miniszterelnök is felkérte az érseket, hogy vegye rá a román vezetőket a választásokon való részvételre. 1872 májusában a magyarországi románok aradi gyűlése és az erdélyiek nagyszebeni konferenciája egyaránt az aktivitás mellett foglalt állást. A júniusi gyulafehérvári konferencia többsége viszont – nagy vita után – a passzivitás mellett szavazott. Alig egy hét múlva azonban a passzivista vezetők is résztvettek azon a balázsfalvi gyűlésen, amely – Lónyay kezdeményezésére válaszolva – kompromisszumos szellemű emlékiratot intézett a kormányhoz. A memorandumban kifejtették, hogy elfogadják a kiegyezést és a dualista rendszert és készek „a román nemzeti individualitást, mihelyt biztosítva lesz, azon rendszerhez mértén átalakítani”. Hangsúlyozták, hogy elvben nem utasítják el Erdély és Magyarország egyesülését, csupán „az erőszakolt és feltétlen uniót” ellenzik, amely nincs tekintettel a sajátos erdélyi érdekekre és tradíciókra, s a két országot mindenben teljesen egybeolvasztja.⁵⁴ Az unió elfogadását bizonyos feltételekhez kötötték. E feltételek a románok

⁵⁴ Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 301–302.

legfontosabb nemzeti kívánságainak teljesítését tartalmazták: a román nyelv hivatalos használatát, Erdély új közigazgatási beosztását a három nemzetiség alapján, új választási törvényt a feudális eredetű előjogok megszüntetésével, románok alkalmazását az állami hivatalokban, román közép- és szakiskolák felállítását és román nyelvű előadásokat a kolozsvári egyetemen.

A kormánnyal folytatott tárgyalások azonban nem hoztak eredményt, s a következő években az erdélyi románok körében véglegesen győzött a politikai passzivitás taktikája. A 70-es évek második felében erősen csökkent a magyarországi románok politikai aktivitása is, miután nemzeti kívánságaikból semmit sem tudtak kiharcolni. Vezetőik – Mocsonyiék, Babeş, Hodoşiu – elkedvetlenedve visszavonultak a parlamenti küzdőtérrel. 1881 májusában az erdélyi és a magyarországi románok küldötteinek nagyszebeni konferenciája kimondotta az egységes Román Nemzeti Párt megalakulását, s megfogalmazta programját. Az értekezlet az erdélyi románokra nézve kimondotta a passzivitást, a magyarországi románokra nézve azonban elismerte „annak opportunítását, hogy a választásoknál és az országgyűlésen résztvegyenek”, s „aktív ellenzéki politikát” folytassanak.⁵⁵

Az 1881. évi román nemzeti program követelte Erdély autonómiájának visszaállítását, a román nyelv használatát a közigazgatásban és a bíraskodásban, román tisztviselők alkalmazását a románlakta vidékeken, a nemzetiségi törvény revízióját, az általános választójogot, a román iskolák és nemzeti kulturális intézmények állami segélyezését, a közigazgatás és az adórendszer demokratikus reformját, s harcot hirdetett a magyarosítás ellen. A nagyszebeni konferencia határozata alapján összeállított emlékirat – amelyet 1882-ben négy nyelven publikáltak – ismertette a románok nemzeti sérelmeit, s főleg történeti jogi érveléssel támasztotta alá kívánságaikat. Kifejtette, hogy a románok azért ellenzik az uniót, mert az valójában fúzió volt, Erdély teljes egybeolvasztása Magyarországgal. Késznek nyilatkozott azonban elfogadni egy olyan uniót, amelyben Erdély – Horvátországhoz hasonlóan – bizonyos fokú belügyi autonómiával rendelkezne.

⁵⁵ Emlékirat. A román választók képviselőinek Nagyszebenben . . . tartott egyetemes értekezlete megbízásából . . . Nagyszeben, 1882. 12.

A Román Nemzeti Pártot a gyakorlatban a 11 tagú állandó bizottság (komité) képviselte. Minden választás előtt egybehívták a románlakta választókerületek képviselőinek konferenciáját, amely ünnepélyesen deklarálta a választásoktól való távolmaradást. A magyarországi románok továbbra is fenntartották az aktivitást, de az 1880-as években már csak 4–5 román képviselő került be nemzeti programmal a képviselőházba.

Az erdélyi román vezetők passzivista politikája lényegében a román nemzeti mozgalom hagyományos bécsi orientációjának folytatása volt. A román nemzeti politika – amely 1848-ban a parasztok tízezreit tudta mozgósítani – a kiegyezés utáni évtizedekben teljesen elszakadt a román nép tömegeitől, s lényegében néhány száz, legfeljebb 1–2 ezer értelmiségi és középosztálybeli politikus belső ügyévé szűkült. Az 1881-es nagyszombeni konferencia 151 résztvevője közül 64 volt ügyvéd, 46 pedig pap. A román parasztság és kispolgárság tömegei teljesen közömbösnek mutatkoztak a nemzeti ügy iránt, s választójoggal rendelkező – de többségükben írástudatlan – tehetősebbjeik ciklusról ciklusra leadták szavazatukat a kormánypárti jelöltekre, természetesen megfelelő hatósági előkészítés és nyomás mellett.

Az 1880-as évek folyamán azonban az újjáéledés jelei is egyre erősebben mutatkoztak az erdélyi román nemzeti mozgalomban. Ez az új fel lendülés az 1890-es évek elején a nagy országos és nemzetközi visszhangot kiváltó Memorandum-mozgalomban tetőzött.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom újjáéledésére igen jelentős hatást gyakorolt az önálló királysággá alakult Románia belső gazdasági és politikai megerősödése. Az 1880-as években rendszeressé váltak az erdélyi román politikusok és a romániai politikai pártok közötti kapcsolatok. A romániai közvélemény – elsősorban a fiatal értelmiség, amelynek sorai-
ban egyre több volt az erdélyi származású – növekvő érdeklődéssel figyelte a magyarországi románok sorsának alakulását. A 70-es években az értelmiségi fiatalság körében egyre inkább erősödött és terjedt a Kárpátok két oldalán élő románok nyelvi és kulturális egységének tudata. Az 1880-as években Romániában és a Nyugat-Európában tanuló román egyetemi hallgatók több nacionalista szervezetet, lapot és folyóiratot létesítettek, s ezek egy része nem csupán a nemzeti szolidaritást, a kulturális egységet hirdette és munkálta, hanem a majdani politikai egyesülés előkészítését is feladatának tekintette. 1882-ben Bukarestben megalakult

az erdélyi származású egyetemi hallgatók Carpații egyesülete, amely nyíltan irredenta jellegű volt, s 1885-ben röpiratokban egyenesen fegyveres felkelésre és Magyarországtól való elszakadásra hívta fel az erdélyi románokat. Románia azonban a Monarchia szövetségese volt, s 1883-ban titkos szerződésben a hármasszövetséghez is csatlakozott, ezért kormányai hivatalosan elítélték a nacionalista-irredentista propaganda szélsőséesebb megnyilvánulásait (1886-ban például az említett felhívás szerzőit kiutasították). Az ellenzéki lapok viszont annál többet foglalkoztak az erdélyi románság kérdésével, s az ellenzéki politikai vezetők nyíltan támogatták a magyarországi román nemzeti mozgalmat. Különösen kiéleződött a helyzet 1888 után, midőn az ellenzékbe szorult liberális párt – jóllehet előzőleg, mint kormánypárt, maga is kénytelen volt fellépni az irredenta propagandával szemben – az erdélyi kérdés felvetésével igyekezett a konzervatív kormányt a parlamentben nehéz helyzet elé állítani. A liberális képviselők szemére vetették a kormánynak, hogy semmit nem tesz az erdélyi románok súlyos helyzetének javítása érdekében, s nem igyekszik a magyar kormányt nemzetiségi politikája megváltoztatására bírni, holott erre szövetségesei, Bécs és Berlin közvetítésével és támogatásával módja lenne.

A romániai liberális értelmiség e nacionalista köreivel állott szoros kapcsolatban az erdélyi román nemzeti politikusoknak az a fiatal nemzedéke, amelynek tagjai többségükben Bukarestben tanultak és kezdték pályájukat, majd hazatérve 1884-ben Nagyszebenben megindították a *Tribuna* című lapot. A lap, amelynek szerkesztője a kiváló író és publicista Ion Slavici volt, anyagilag és politikailag független volt mind a román nemzeti egyházaktól, mind a román nemzeti mozgalom korábban kialakult intézményeitől, még a nemzeti bizottság sem bírt rá tényleges befolyással, noha formálisan annak a lapja volt. A *Tribuna* levelezői hálózatának kiépítésével maga köré gyűjtötte az erdélyi és magyarországi fiatal román értelmiséget, s cikkeiben erőteljesen támadta mind a magyar kormány elnyomó, magyarosító nemzetiségi politikáját, mind a román nemzeti mozgalom konzervatív, megalkuvásra, egyezkedésre hajlamos elemeit. A lap szakított az erdélyi románok körében használatos latinizáló írásmóddal, s a nép nyelvén alapuló romániai irodalmi nyelvet és helyesírást honosította meg. A románok nyelvi és kulturális egységét hirdette, s nemzeti központjuknak Bukarestet tekintette. Kialakította

és az ifjú román értelmiség körében elterjesztette a román nemzeti öntudat, a nacionalista ideológia új, korszerűbb megfogalmazását, kidolgozta és győzelemre vitte a nemzeti politikai harc új módszereit és taktikáját is. A tribunisták sikeresen elszigetelték a korábban oly fontos szerepet játszó konzervatív főpapi irányzatot – amely éppen 1884 tavaszán kísérletezett egy új mérsékelt román párt szervezésével Miron Roman ortodox érsek irányítása alatt –, a Román Nemzeti Párton belül pedig fokozatosan háttérbe szorították a legális parlamenti küzdelem mellett állást foglaló mérsékeltebb politikusokat. A magyar politikai élet hivatalos fórumain való aktív részvétel helyett ők a magyar nemzetiségi politika túlkapásainak kíméletlen leleplezésére, az uralkodóval való jó viszony fenntartására, a román nép gazdasági és kulturális színvonalának emelése érdekében folytatott felvilágosító tevékenységekre, valamint a Kárpátok két oldalán élő románok egyelőre kulturális, majd távolabbi célként politikai egyesülésének előkészítésére helyezték politikai és publicisztikai működésük súlypontját.

A Román Nemzeti Párt központi állandó bizottságába 1887-ben a tribunista fiatalok is bekerültek: az elnöki tisztet betöltő Ioan Rațiu mellett E. Brote lett az alelnök, Slavici pedig a főtitkár. Slavici-ot a következő évben sajtóperben egy évi államfogházra ítélték, s ennek kitöltése után Romániába emigrált, az erdélyi román mozgalomra azonban továbbra is fontos irányító befolyást gyakorolt. 1887-ben egyébként a magyarországi románok is passzivitásba vonultak. A karánsebesi kerület ugyan két ízben is román nemzeti jelöltet választott meg képviselőjéül, de azok egyike sem foglalta el helyét a parlamentben. A karánsebesi román választók végül is 1888-ban Mocsáry Lajosnak ajánlották fel a mandátumot, aki azt – a magyar nacionalista közvélemény és sajtó nagy felháborodására – el is fogadta.

A tribunisták befolyására a Román Nemzeti Párt központi bizottsága 1887-ben elhatározta, hogy a románok sérelmeit és kívánságait memorandumban terjeszti az uralkodó elé, tőle kérve védelmet a magyar kormányzat elnyomó politikájával szemben. A komité mérsékelt tagjainak (A. Mocsonyi, V. Babeș) javaslatára azonban a Memorandum benyújtását későbbi időpontra halasztották. Végül is az 1890. szeptemberi pártértekezlet utasítást adott az emlékirat elkészítésére, majd 1892 márciusában elhatározták annak átadását is.

A SZLOVÁKOK

A kiegyezés idején a három nagy, politikailag is szervezett nemzeti-ségi mozgalom közül a szlovák volt a legkevésbé felkészült. A továbbiakban is ők tudtak legkevésbé ellenállni a magyar kormány és a helyi hatóságok elnyomó politikájának, s őket érték nemzeti kulturális és politikai szempontból a legsúlyosabb veszteségek. A szlovák társadalom vezető rétegét – a nemességet, az értelmiséget és a kis számú polgárságot – a románoknál és a szerbeknél nagyobb mértékben gyengítette és apasztotta a tőkés fejlődés és a polgárosodás nyomán kibontakozó magyarosodási folyamat. A nemzeti mozgalom vezetése az evangélikus és katolikus pártok, valamint a meglehetősen gyér számú jogász és pedagógus értelmiség kezében összpontosult. Többségük az 1861. évi turócszentmártoni nemzeti gyűlésen megfogalmazott program – vagyis a nyelvhatárok szerint kikerekített felvidéki megyékből létrehozandó szlovák területi önkormányzat – alapján állt, s a kiegyezés után a román és a szerb képviselők által benyújtott nemzeti törvényjavaslatot támogatta. A nemzeti kérdés parlamenti tárgyalásaiban a szlovák nemzeti politikusok nem vettek részt, mert 1865-ben egyetlen egynek sem sikerült közülük bejutnia az országgyűlésre. 1869-ben is csak egy szlovák politikust – Viliam Pauliny-Tóthot – választottak meg, s őt sem a felvidéki, hanem a bácskai szlovákok. 1872-től közel három évtizeden át csak a kormánypárt pad-soraiban találkozunk néhány elmagyarosodott szlovák képviselővel.

A szlovákoknak nem volt sem autonóm nemzeti egyházuk, sem nagyobb városi központjuk, mint a szerbeknek vagy a románoknak. Az 1863-ban alapított szlovák kulturális egyesület, a Matica Slovenská székhelye, Turócszentmárton inkább csak falu volt még akkoriban. A 60-as években a szlovákok politikai központja a fővárosban volt, itt jelent meg vezető lapjuk, a *Pešťbudinské Vedomosti* (1861–69) is. A szlovák nemzeti párt 1869-ben induló új lapja – előbb csehes képzéssel *Národné Noviny*, majd 1872-től szlovákosan *Národné Noviny* – azonban már áttette székhelyét Turócszentmártonba. Mindkét lap a szlovákok nemzetként való elismeréséért és önkormányzatáért harcolt az oszthatatlan és egységes Magyarország keretei között. Élesen bírálták a magyar nemzeti politikát és a nemzeti törvényt, s ezért az egyik vezető szlovák politikust, J. M. Hurbant sajtóperben el is ítélték.

A szlovák nemzeti politikának a hagyományosan Bécs, majd a 60-as évek végétől kezdve egyre inkább Szentpétervár felé tekintető ún. memorandista (vagyis az 1861-es memorandum alapján álló) szárnyával szemben már a kiegyezés előtti években kialakult egy olyan csoportosulás, amely a magyar liberálisokkal együttműködve kereste a szlovák nemzeti fejlődés biztosításának lehetőségét, s a kiegyezés után – nemzetiségének megőrzésével – igyekezett bekapcsolódni a kibontakozó magyar gazdasági és közéletbe. Ennek a magyarok felé orientálódó irányvonalnak a kezdeményezője Ján Palárik katolikus pap-politikus és író volt, hívei pedig főként a fővárosban és a szlovák–magyar vegyeslakosságú városokban és községekben élő szlovák papok és értelmiségiek sorából kerültek ki. Ez az irányzat – amelyet „új szlovák iskolának” neveztek – a kiegyezés után a pesti szlovák demokrata egyesület körül csoportosult, Ján Bobula fiatal építész vezetésével, aki lapjukat, a *Slovenské Noviny*-t is szerktette. Eleinte a magyar szélsőballal működtek együtt, később önálló nemzeti ellenzéket alkottak, bár országgyűlési képviselőjük nem volt. A nemzetiségi törvényt ők is „szűkkeblűnek” tartották, s követelték revízióját, de legalábbis az iskolákra, az anyanyelv használatára és a szlovákok állami hivatalokban való alkalmazására vonatkozó pontjainak gyakorlati végrehajtását. Több mint 60 ezer aláírással ellátott kérvényt nyújtottak be Eötvös kultuszminiszterhez szlovák közép- és felsőiskolák felállítása érdekében, majd Lónyayval is tárgyaltak a szlovák nemzeti kívánságok teljesítéséről. Próbálkozásaik azonban eredménytelenek maradtak, a magyar uralkodó osztályokkal való együttműködés kísérlete semmit sem hozott a szlovákok számára. Az új szlovák iskola sorsát végleg megpecsételte a szlovákok nemzeti kulturális intézményeinek felszámolása 1874–75-ben. A *Slovenské Noviny* beismerte, hogy minden eddigi erőfeszítésük kudarcot vallott, s beszüntette megjelenését.

Az 1870-es évek elején a felvidéki és a fővárosi magyar sajtó egyre hevesebb támadásokat intézett a szlovák középiskolák és a Matica Slovenská ellen. 1874 tavaszán Zólyom vármegye közgyűlése – a magyarosítás egyik élharcosa, Grünwald Béla alispán indítványára – feliratot intézett a kormányhoz, amelyben sürgette a turócszentmártoni, a znióváraljai és a nagyrócei szlovák gimnáziumok bezárását azzal az indoklással, hogy ezekben az iskolákban „haza ellenes szellem uralkodik... s csak a pán-

szlavismus terjesztésére van bennök a fő súly fektetve”.⁵⁶ A felirathoz még 26 másik törvényhatóság is csatlakozott. A vizsgálatot végző egyházi és iskolai főhatóságok nem találták semmi jelét a kifogásolt „haza ellenes” szellemnek – bár azt is megállapították, hogy a magyar nemzeti hazafias szellem is hiányzik. Eleinte a vallás- és közoktatásügyi minisztérium sem talált okot a szlovák gimnáziumok elleni fellépésre, de végül is a kormány a magyar nacionalista közvélemény nyomására bezáratta mindhárom iskolát. Ettől kezdve a szlovákoknak nem volt többé anyanyelven oktató középiskolájuk, csupán az első osztályban kisegítő nyelvként használták a szlovákot a felvidéki gimnáziumokban és reáliskolákban.

Hasonlóképpen járt a Matica Slovenská is, amely ellen a kormány – az évekig tartó sajtótámadások nyomására – rendőri és törvényhatósági vizsgálatot rendelt el, majd 1875-ben Tisza azzal az indoklással, hogy a Matica „nem annyira az irodalom fejlesztésével, mint inkább pánszláv irányú politikai izgatásokkal foglalkozik; hogy irodalmi tevékenységében jobbadán csak a magyar állam és nemzet ellen gyűlölséget szító művek kiadására szorítkozik”,⁵⁷ feloszlatta a szlovák kulturális egyesületet.

A szlovák nemzeti mozgalom az 1870-es években teljesen visszavonult az országos politika küzdőteréről. A Szlovák Nemzeti Párt valamennyi választás előtt kinyilvánította távolmaradását. A mozgalom turócszentmártoni konzervatív vezérkara a sajtóban és irodalmi munkákban ápolta a szlovák történeti hagyományokat és a nemzeti öntudatot, elkeseredetten támadta a magyarosító politikát, és siratta a szlovák nép „elfajzott fiait”, akik egyre nagyobb számban magyarosodtak el. Miután Bécsben és Pestben egyaránt csalódtak, egyre inkább előtérbe került az orosz orientáció. A szlovák vezetők gyakran utaztak Oroszországba, sokat írtak az orosz kultúráról és politikáról, s a cári hatalom támogatásától várták a szlovákok sorsának jobbra fordulását. A politikai passzivitás, a nemzeti elzárkózás és a belső kultúrmunka ezen évtizedeiben Svetozar Hurban-Vajanský – J. M. Hurban fia, regényíró, publicista és szerkesztő –

⁵⁶ Zólyom megye felirata 1874. április 15-én. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 426.

⁵⁷ Az 1875. április 1-i minisztertanács jegyzőkönyve. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 508.

vált a turócszentmártoni szlovák nemzeti centrum elismert vezérévé. E centrum politikai és irodalmi tevékenységének hatósugara azonban igen kicsiny volt, csak egy kisszámú értelmiségi elitre terjedt ki. A szlovák parasztság és kispolgárság tömegeivel nem volt kapcsolatuk, annak magatartására nem gyakoroltak semmiféle befolyást. Az ekkor fellendülő szlovák irodalom egyébként komoly színvonalat képviselő alkotásainak is meglehetősen szűk körű olvasótábora volt. A szlovák parasztok és kisiparosok inkább az 1870-ben létesített Szent Adalbert Társulat vallásos tárgyú népies kiadványait olvasták. A felvidéki megyék – jelentős részben asszimilált szlovák nemesekből álló – magyar vezető rétege és sajtója még ebben a jámbor szlovák népies irodalomban is a pánszlávizmus államveszélyes üzenetét vélte felfedezni.

A KÁRPÁTUKRÁNOK

A kárpátukránok – vagy amint ők nevezték magukat: ruszinok – gazdasági és kulturális fejlettségi szintjüket, társadalmuk polgárosodási fokát, nemzeti mozgalmuk politikai szervezettségét illetően Magyarország leginkább elmaradott népei közé tartoztak a dualizmus korában. A majdnem kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó kárpátukrán lakosságnak 1890-ben 10%-a sem tudott írni-olvasni, s az iskolaköteleseknek csak 64%-a járt többé-kevésbé rendszeresen iskolába. Mintegy félezernyi értelmiségük – néhány ügyvéd és jogvégezett tisztviselő kivételével – csaknem kizárólag görög katolikus papokból és tanítókból állt. A kárpátukrán értelmiség jelentős része elmagyarosodott.

A kárpátukránok körében a nemzeti mozgalom a dualizmus korában nem jelentkezett olyan politikailag szervezett formákban, mint a szerbeknél, románoknál, vagy akár a szlovákoknál. 1861-ben, majd a kiegyezés körüli években ugyan számos ruszin értelmiségi fogalmazta meg és továbbította a bécsi vagy pesti illetékeseknek népe nyelvi és nemzeti követeléseit, ezek az akciók azonban nem jártak maradandó eredménnyel. Az ugcasai, máramarosi és zempléni kárpátukrán papság és értelmiség az országgyűléshez intézett kérvényeiben a ruszin politikai nemzetiség elismerését, a megyék és választókerületek nemzetiség szerinti kikerekítését és a többségi nyelv hivatalossá tételét kívánta, s azt kérte, hogy a kárpátukrán többségű választókerületekben csak közülük való jelölteket

állítsanak, értelmiségüknek juttassanak állásokat a minisztériumokban és a megyékben, egyházuk pedig nyerjen a románokéhoz hasonló önkormányzatot az érseki rangra emelendő munkácsi egyházmegye keretében. A képviselőházban rendszerint volt 2–3 kárpátukrán eredetű képviselő, ők azonban nem alkottak önálló pártcsoporthozulást, hanem a kormánypártot támogatták. Ellenzéki nemzeti politikát – a szerbekkel és a románokkal együttműködve – egyedül Adolf Dobrzanszky vitt, aki a kiegyezés utáni években a kárpátukránok legfőbb politikai tekintélyének számított, amíg át nem költözött Galíciába.

Az 1860-as években kibontakozó kárpátukrán nemzeti ébredés – ha voltak is bizonyos politikai megnyilvánulásai – elsősorban kulturális téren ért el jelentős eredményeket. A nemzeti ébredésnek erre a szakaszára a russzofil irányzat uralma volt jellemző. A magyarországi kárpátukrán értelmiség a nagyoroszokkal azonosította magát, nem a sajátos ruszin, hanem a nagyorosz nemzeti öntudatot igyekezett népében kialakítani, s a nagyorosz nyelvet tette meg irodalmi nyelvvé. Ezt a russzofil irányzatot képviselte az alapítása utáni évtizedben a kárpátukránok kulturális intézménye, az 1864-ben létesült Szent Bazil Társulat is, amely főleg hetilapokat (*Szvjat*, majd *Kárpát* címen), orosz nyelvtanokat, orosz irodalmi műveket és tankönyveket adott ki. A társulat vezetői és a russzofil szellemű kárpátukrán nemzeti kultúra munkálói – az egyetlen Dobrzanszky kivételével – mind görög katolikus papok voltak (Alekszander Duhnovics, Ivan Rakovszky, Alekszander Mitrak, Anatolij Kralickij, Ivan Szilvay, Viktor Kimak stb.). 1871-ben a munkácsi püspök kezdeményezésére a társulat addigi russzofil vezetőségét leváltották, s az új vezetés a helyi népnyelv irodalmi nyelvvé fejlesztését tűzte ki céljául, s ehhez a magyar kormány támogatását is megkapta. A helyi nyelvjáráson alapuló ruszin irodalmi nyelven azonban inkább csak a század vége felé jelentek meg nagyobb számban könyvek és újságok, s a nagyorosz nyelv elég lassan szorult ki a kárpátukrán értelmiség használatából.

Az értelmiség fokozódó magyarosodását jelzi, hogy a 80-as években egyre több kárpátukrán politikai lap jelent meg magyar nyelven (*Ungvár*, *Kelet*), amint hogy Budapesten is élt egy tekintélyes számú asszimilált ruszin értelmiségi csoport, amely aktívan dolgozott népe elmagyarosításán. A Szent Bazil Társulat működése is elsorvadt, s csak a 90-es években éledt újjá. A kárpátukrán kérdés a 90-es években szociális prob-

lémaként jelentkezett, midőn a nagyarányú kivándorlás az országos közvélemény figyelmét is felhívta a ruszin parasztság elnyomorodására, az Északkeleti-Felvidék gazdasági és társadalmi válságára.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

A történeti Magyarország határai között csaknem kétmillió német anyanyelvű lakos élt, de közülük csak az erdélyi szászok mintegy 200 ezer főnyi csoportja képviselt önálló nemzeti politikai tényezőt. A kiegyezés idején még fennállt a szászok rendi jellegű területi önkormányzata a 9 székből és 2 kerületből álló ún. Királyföld vagy Szászföld keretei között. A szászok német nyelvű közigazgatással, alsó és középisiskolákkal, önálló evangélikus egyházzal és jelentős nemzeti vagyonnal bírtak, s maguk választották tisztviselőiket és bíráikat. A szász önkormányzat élén a szász ispán, vagy „comes” állt és egy rendi jellegű testület, a Szász Nemzeti Egyetem (Universitas Saxonum, Nationsuniversität).

A kiegyezés után a szász vezetők egy része tartózkodó, elzárkózó magatartást tanúsított az új rezsimmel szemben, s arra törekedett, hogy a szász önkormányzatot sértetlenül és eredeti rendi formájában mentse át az új korszakba. Ezekből az ún. öreg vagy ószászoktól eltérően a szász polgárság és értelmiség másik csoportja – amelyet ifjú- vagy újszásznak neveztek – elfogadta az új viszonyokat, kereste a polgári Magyarország keretei közé való beilleszkedés útját, s ennek érdekében hajlandó volt az önkormányzatot korszerűsíteni, azaz népképviselési alapra helyezni.

Az 1872. évi medgyesi gyűlésen elfogadott szász nemzeti program tudomásul vette a dualizmust, s csak azt kívánta, hogy a Szászföld területi különállását, törvényhatósági szintű önkormányzatát tartsák fenn. Elismerte a magyar államnyelv jogosultságát, de sürgette a nemzetiségi törvény revízióját, mert az „túllépi a helyes mértéket a magyar nyelvnek mint államnyelvnek a használatában”.⁵⁸ A kialakulóban levő együttműködést azonban hosszú időre megzavarta az a tény, hogy a magyar kormány nem kívánta fenntartani – még korszerűsítve sem – a szászok területi önkormányzatát. Midőn sor került az erdélyi törvényhatóságok át-

⁵⁸ *Hermannstädter Zeitung*, 1872. 136. sz. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok. I.* 336.

szervezésére, az 1876: XII. törvénycikk a Királyföldet területileg szét-darabolva beolvasztotta a megyékbe, megszüntette a Szász Nemzeti Egyetem politikai és közigazgatási hatáskörét, s tevékenységét a nemzeti vagyon és az iskolák kezelésére korlátozta, a szász comes címét pedig a kormány által kinevezett szebeni főispánra ruházta.

A közel hét évszázados területi önkormányzat elvesztése érthetően mélyen elkésérítette a szász közvéleményt. A 70-es években szerveződő Szász Néppárt 1881. évi programjában az ellenzéki magatartást és a magyar pártokon való kívülmaradást javasolta a szász képviselők számára. A mintegy tucatnyi szász képviselő mindvégig ott ült a képviselőházban és a nem magyar népeket érintő kérdések vitáiban többé-kevésbé következetesen képviselte a nemzetiségek álláspontját, harcolt a magyar kormányzat elnyomó, magyarosító intézkedései ellen.

A szászok politikai vezető rétege a 70-es–80-as években kicserélődött, felfrissült. A régi patrícius eredetű hivatalnokréteg elszegényedett, befolyása csökkent, helyét új típusú, értelmiségi jellegű vezető réteg foglalta el, amely a hangsúlyt többé nem az elavult rendi különállás védelmezésére helyezte, hanem a gazdasági és kulturális építőmunkára, a nemzeti egyház és iskolák erősítésére, a szász népi öntudat fejlesztésére. A magas színvonalú szász történeti és néprajzi kutatás, a gazdagodó szépirodalom mind elsősorban ezt a célt szolgálta. Megerősödött a német anyaországgal és annak kultúrájával való összetartozás tudata is, hiszen a szász fiatalok egyre nagyobb számban tanultak a németországi egyetemeken.

A szász politikai vezető réteg az 1880-as években egyre inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy tudomásul kell venni az új helyzetet. Az erős népi öntudattal rendelkező szászokat a magyarosodás veszélye nemigen fenyegette. Az egykori Királyföld szász falvaiban viszont gyorsan szaporodott a román parasztság, s a legtöbb helyen már számban felülmúlta a stagnáló szász népességet. Ez az erősödő román fenyegetés, valamint a 80-as években fellendülő tőkés fejlődésbe való bekapcsolódáshoz fűződő gazdasági érdekei egyaránt a magyar uralkodó osztályokhoz való közeledésre, a magyar kormánnyal való együttműködésre ösztönözték a szász polgárságot és értelmiséget. A kompromisszum 1890-ben meg is történt: a szász nemzeti programot lojális szellemben módosították, a szász képviselők beléptek a Szabadelvű Pártba, a szász fiatalok pedig egyre nagyobb számban kaptak helyet az állami hivatalokban.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK

A németek különböző területekről és különböző időpontokban települtek be Magyarországra, nem alkottak összefüggő település-területet, nem volt egységes népi kultúrájuk, történeti hagyományuk, s nyelvjárásaik között is számottevő eltérések mutatkoztak. Nem alkottak országos viszonylatban egységes társadalmi struktúrát sem, hanem egymástól elkülönülő, egymással alig érintkező népi és társadalmi csoportokban éltek a legtöbb esetben más népekkel erősen keveredve. Nem volt genetikus összefüggés, szoros kapcsolat a városok német polgársága és a túlnyomórészt a 18. század folyamán betelepült német parasztság között sem. Ilyen körülmények között – bár a németek alkották a gazdasági és kulturális fejlettség és a polgárosodás legmagasabb szintjén álló népcsoportot – országos méretű, az egész németiséget átfogó, politikailag szervezett, de még kulturális nemzeti mozgalom sem bontakozott ki körükben. A kiegyezés után meggyorsult a német városi polgárság magyarosodásának már a század első felében megindult folyamata. A földrajzi és a társadalmi mobilitás növekedése következtében ez az asszimilációs folyamat kiterjedt a „sváb” parasztság bizonyos csoportjaira is, elsősorban azokra, akik a magyar városokba költöztek, vagy tanulmányaik révén emelkedtek fel a magyar középosztály soraiba.

Bár a német városi polgárság egy része – különösen a nyugati határszél városaiban – továbbra is híven őrizte „deutschungar” hagyományait, a kiegyezés utáni korszak egyetlen magyarországi német nemzetiségi politikusa, Edmund Steinacker, a 70-es években nagyobb siker nélkül próbálkozott Budapesten, Pozsonyban, Sopronban és Kassán a német polgárság modern nemzeti öntudatának kialakításával, német polgári párt szervezésével; e tárgyban írt cikkeinek nem volt szélesebb visszhangjuk. A délvidéki német városokban (Versec, Pancsova) alakultak ugyan helyi jellegű német politikai szervezetek és lapok, amelyek főleg a nyelvi magyarosítás ellen vették fel a küzdelmet, de ezek a kezdeményezések sehol sem nőttek ki a lokális keretből. Steinacker csak az erdélyi szászok körében tudott képviselői mandátumhoz jutni.

Az 1870-es években Steinackernek a németországi lapokban közölt cikkei, valamint Guido Baussnern erdélyi szász képviselő és Franz Löher müncheni egyetemi tanár könyvei felhívták a német közvélemény figyelmét

mét a magyarországi németiség helyzetére, gyorsuló magyarosodására, a német nyelven oktató iskolák számának rohamos csökkenésére. 1881-ben Berlinben megalakult az „Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande” elnevezésű szervezet, amely a külföldi németiség népi védelmét és öntudatosítását tűzte ki feladatául. A Schulverein egyik első feladatának a magyarországi németiség érdekében való fellépést tekintette, s 1882-ben valóságos röpiratháború zajlott le német és magyar szerzők között a magyarországi németek helyzetéről. A magyar képviselőház is foglalkozott a Schulverein agitációjával. Több német lakosságú községben és városban – a kormány kezdeményezésére – népgyűléseket tartottak, s visszautasították a magyar kormányt a németek elnyomásában elmarasztaló vádakát. Bismarck maga is megnyugtatta a magyar kormányt, hogy – bár sajnálkozással látja a helyzetet, amelybe Magyarországon a német elem került – nem kíván beavatkozni a magyarországi németek ügyébe, s tartózkodni fog a magyar kormány intézkedéseinek bírálatától. A Schulverein agitációja a következő években elcsendesült, s a magyarországi német kérdés csak a századfordulón merült fel ismét az országos politika szintjén.

VII. FEJEZET

A MŰVELŐDÉS

1. A MŰVELŐDÉS KERETEI ÉS INTÉZMÉNYEI

A TÁRSADALOM MŰVELŐDÉSI IGÉNYEI

Annak a sokoldalú gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésnek, amely a kiegyezéstől a 90-es évek elejéig Magyarországon végbement, természetszerű velejárója: többnyire következménye, de olykor kezdeményezője is volt az a nem kevésbé sokoldalú fejlődés, amely kulturális téren is bekövetkezett. A kapcsolat kétségtelen, még akkor is, ha a dolog természetéből következőleg nem mindig közvetlen, hanem sokszor áttételes, sőt nemegyszer mozgásában ellentétes irányú.

A fejlődés alapvető, közvetlen mozgatója a polgárosodó társadalomnak természetszerűen ugyancsak átalakuló, modernizálódó kulturális igénye. A termelőerőknek a tőkés termelési viszonyok bevezetésével meggyorsuló fejlődése a fizikai munkában is egyre nagyobb számban követeli meg a képzettebb munkaerőket, nemcsak az iparban, de lassanként a mezőgazdaságban is, mivel a hagyományos ipari és agrotechnika előbb-utóbb alkalmatlanná válik az új feltételek közötti versenyképes termelésre. Ugyancsak ennek a fejlődésnek sodrában megnő az igény a gyorsan fejlődő és egyre bonyolultabb termelési technikát üzemeltetni és tökéletesíteni egyaránt képes, magasan képesített káderek iránt, éppúgy, ahogyan a tőkés gazdaság adminisztrációjának egyre bonyolultabb szervezete megnöveli a keresletet a különféle fokon szakképzett gazdasági ügyintézők, főleg a könyvelők iránt. A polgári állam a törvény előtti egyenlőség kimondásával, a tőkés tulajdonviszonyok bevezetésével és a polgári szabadságjogoknak elvben az állam minden polgárára való kiterjesztésével olyan társadalomszervezési és irányítási feladatok ellátására kényszerül, ami együtt bizonyos, éppen most rohamosan fejlődő szolgáltatások (vasút, posta,

útfenntartás stb.) államosításával, illetve községeztetésével és az ilyen szolgáltatások mennyiségi és minőségi bővülésével, hatalmas tömegű szakképzett tisztviselőt, hivatalnokot igényel. Az így szükségképpen bonyolultabbá váló világban megszorodnak és motívumaikban és formáikban egyaránt ugyancsak bonyolultabbakká válnak az emberi és anyagi konfliktusok is: kiépülő modern igazságszolgáltatási szervezetet és a konfliktusokat a tőkés fejlődést tükröző jog absztrakt kategóriáiban bemutatni képes ügyvédi kart híva életre. A munkaerő védelme, az emberi életnek és egészségnek a polgári viszonyok között fizikailag és morálisan a köz számára is megnövekedett értéke az egészségügyi ellátás különböző fokú szakembereiből igényel egyre többet. Mindez hatalmasra növeszti és differenciálja az egyént a mindezen pályákra szakszerűen kiképezni alkalmas különböző fokú és profilú oktatással szembeni igényeket, éppúgy, mint ahogy életre hívja az igényt a tudományos kutatás iránt is: következőképpen immár mindenféle fokú és szakmájú oktatókat, pedagógusokat, majd tudósokat is követelve. És végül: ennek az újfajta gazdag és színes valóságnak így kialakuló sodrásában természetsszerűleg jelenik meg mindennek visszatükrözése, kifejezése és ezáltal értelmezése is az irodalom és a művészetek minden ágában, mégpedig, megfelelően a valóság erre alkalmas, ezt egyenesen igénylő elemei meg sokasodásának és differenciálódásának, az eddiginél sokszínűbben és nagyobb hatósugárral.

Hogy mindegyik igények hogyan befolyásolták a társadalom szerkezetének átalakulását, elsősorban az értelmiség és részben a munkásság bizonyos kategóriáinak e szerkezetben való megjelenésén volt lemérhető. Hogy hogyan jelentkezett hatásuk részint a kielégítésükhöz szükséges intézményeknek mint kereteknek, és az ezek által képviselt művelődésnek mint tartalomnak a vonatkozásában, s végül mindez a társadalom szerkezetéhez és az abban végbement módosulásokhoz hogyan és hol kapcsolódik: e kérdés (egyelőre csak sommás) megválaszolása a kor művelődéstörténetének feladata és tárgya. Előre kell bocsátanunk, hogy mindezen problémák és változások jelentkezése részben már az 1840-es évektől kezdve megfigyelhető, és hogy a művelődés fejlődésének a folyamatában természetesen korszakunk végén sem zárul le semmi. Sőt, a folyamatnak most, az 1890-es évek elejéig is még csak meginduló, a jövő számára alapokat lerakó, előkészítő szakasza zajlik le, s az így megalapozott kultúra teljes, gazdag kibontakozása a következő korszakra válik jellemzővé.

A KULTÚRPOLITIKA ÉS A MŰVELŐDÉS KERETEI

A társadalom ilyen művelődési igényeinek kielégítését elsősorban és legnagyobb hatásfokkal a kultúrpolitika: az állam kulturális szervező tevékenysége segíti megvalósítani. Az igényekkel együtt a kultúrpolitika maga is az általános gazdasági-társadalmi-politikai fejlődés felépítménye, azon belül szerves része magának a politikának, s alapjaiban az annak irányát meghatározó szűkebb konkrét osztályérdekek befolyásolják. Ezeknek az érdekeknek érvényesülése a kultúrpolitikában annál szembetűnőbb és felismerhetőbb lesz, minél nagyobb szerepet kezd játszani magának a politikának tényezői: alakítói és eredményei között is a művelődés: a társadalom konkrét ismereteinek és ezen át világnézetének, társadalmi tudatának befolyásolására alkalmas egyre számosabb és erőteljesebb intézmények, eszközök, eszmék megjelenése, érvényesülése, hatása révén.

Ez a művelődéspolitika azonban – végül is megfelelően a magyar polgári állam 1867 után kialakuló egész arculatának – az igények és azoknak kielégítése között kezdettől fogva egyre erősödő és élesedő ellentmondásokat hordoz magában. Egyrészt azért, mert bár az így feltámadó igények magyarországiak, kielégítésük még az 1867 után megvalósulni látszó önálló magyar államiság bűvöletében, annak erejét túlértékelve, minden arra alkalmas területen sajátlag magyar keretben és jellegben történik. Másrészt azért, mert (az előbbivel szoros összefüggésben) az igények objektíven össztársadalmi voltával szemben kielégítésük továbbra is és mindvégig csupán az állam mögött álló keskeny társadalmi bázis: döntően az uralkodó osztály társadalmi és politikai érdekei szerint megy végbe. Végül – e kultúrpolitika harmadik ellentmondásaként – feltartóztathatatlanul élesedik a konfliktus az így sovinizmus felé fejlődő nacionalizmus és e nacionalizmus logikus végkövetkeztetésének: a teljes nemzeti függetlenségnek a Monarchia egysége szempontjából természetszerűen szükséges korlátozása között. Ennek során a kultúrpolitikában érvényesülő nacionalizmus és az uralkodó osztály érdekei – nem meglepő módon – együttesen és növekvő erővel fognak a korszak folyamán e kultúrpolitika eszközeivel is elhalkítani vagy legalábbis háttérbe szorítani minden olyan törekvést, mely a művelődésben a nemzeti függetlenség még 1848 előtt kialakult eszméit képviseli, azokra utal vagy egyszerűen még annak

atmoszférájában bontakozott ki s kapta meg formáját. Sok ezek közül ekkorra persze már valóban, objektíve is korszerűtlenné vált, ám mások (önmagukban még nagyon is életképesen) a kiegyezés által megteremtett új viszonyok között sorvadnak el. A kultúra területén mindez nemegyszer jelentős alkotások, koncepciók és alkotók – egy, a továbbélőnél éppen nem rosszabb kultúra – háttérbe szorulásához, az alkotók elkedvetlenedéséhez fog vezetni.

A kor művelődéspolitikájának ez az ellentmondásos arculata nem egyszerre alakult ki: az ellentmondások végig a korszakon fokozatosan erősödtek és élesedtek. Eötvös kultúrpolitikája – a liberális polgári állam 1848 előtt csak teoretikusan ismert eszményének megfelelően – elsősorban magyarországi és osztársadalmi érdekek kielégítésére törekedett; utódai (döntően a reformkor nagy nemzedékéből a 80-as éveket szinte csak egyedül megérő Trefort Ágoston) már kénytelenek voltak egyre erőteljesebb engedményeket tenni az uralkodó osztály által a művelődés terén is egyre inkább érvényesíteni kívánt politikai és társadalmi érdekeknek. Olyan ellentmondásos kultúrpolitikát készítve elő ezáltal, mely míg egyrészt a közép-, és kivált a felsőoktatás terén valóban jelentős erőfeszítéseket tesz a polgári szakszerűség és modern tudományosság lehető érvényesítésére és kibontakoztatására, addig másrészt a népoktatás kötelezettségét alapján véve továbbra is áthárítja az egyházakra, biztosítva ennek fejében ideológiai befolyásukat is az oktatásban; nacionalista szempontokat érvényesít, miközben a dualista államszervezet eszmei megerősítésére törekszik. A társadalom tudatában ezáltal valóság és a róla alkotott, illetve alkotandó kép olyan konfliktusa alakul ki, amelyet a politikailag és társadalmilag egyaránt progresszív erők már korszakunkban is megkísérelnek kiküszöbölni. Egyelőre még csak egy valódibb polgári demokratizmus szemszögéből bírálják és feszégetik e hamis képet, de mellettük már megjelennek a szocialista munkásmozgalom rajtuk is túlmutató kulturális törekvéseinek igen szerény kezdetei is.

A társadalom művelődési igényeinek kielégítése az intézmények kétféle típusának rendszeresen az 1870-es és 1880-as évek folyamán kialakulni kezdő kereteiben ment végbe. Az egyik típust az egész országban egységes rendszerben és módon működő intézmények hálózata, illetve egyes országos illetékességi körű művelődési intézmények csoportja alkotta. A másik típusba a különféle regionális, lokális, vagy éppenséggel tárgyi-

szakmai jellegű intézményeket sorolhatjuk, amelyek működésük célját, jellegét és illetékességi körét tekintve egymástól tájanként, helységenként, vagy akár a társadalmi munkamegosztás egy-egy sajátos területeként többé-kevésbé eltértek. Az egyik típus a művelődésnek a társadalom továbbfejlődése szempontjából legfontosabb vonatkozásaiban központilag meghatározott fokozatokban és szervezetben országosan egységes színvonalát volt hivatva megteremteni; a másik típus az így kialakult műveltség immár regionális, lokális vagy szakmai szempontú bővítését, illetve a műveltségben e helyi szempontok és érdekek fokozott érvényesülését célozta. E két egymást kiegészítő típus egysége alkotta meg végül is a kor hazai művelődésének azt az intézményes keretét, melyet az egyre differenciálódó művelődés egymástól oly távolodó egyes ágai – az oktatástól a tudományon át az irodalomig, vagy a képzőművészetig – fognak majd egyre teljesebben (de sok esetben már egyre ellentmondásosabban is, és a keret adta lehetőségeket egyre inkább feszegetve) tartalommal kitölteni.

A NÉPOKTATÁS

A művelődés intézményeinek említett kétféle típusa közül az országos hatókörű és jellegű típus túlnyomó – és legnagyobb hatásfokkal működő – hányadát az oktatásügy különböző fokú intézményei jelentették.

Az egyre összetettebb művelődési igények kielégítésének alapfeltétele az elemi fokú oktatás hatókörének kiterjesztése volt: már csak azért is, mert 1869-ben Magyarország 6 éven felüli férfi népességének csak 40,8%-a, női népességének meg éppen csak 25,01%-a tudott írni-olvasni. Olyan rossz arány ez, mely csak dél- és kelet-európai vonatkozásban és mértékkel mérve volt még menthető. Megszüntetésének szükségességével mindenki egyetértett: s alig egy évvel a kiegyezés után az 1868: XXXVIII. törvénycikk már kimondja, hogyha egy községben legalább 30 tanköteles korú (6–12 éves) gyermek él és nincs már működő felekezeti iskola, a község köteles elemi népiskolát felállítani. A népiskolai szervezet a 6–12 éves korban kötelező elemi népiskolából, s az erre épülő, a tovább nem tanulók számára 15 éves korukig télen heti 5, nyáron heti 2 órában nyújtott s ugyancsak kötelező ismétlő oktatásból, továbbá a magasabb ismeretszerzés céljából szervezett felső népiskolából és polgári iskolából, valamint a tanítóképzőből állt. Ezek közül a felső népiskola és a polgári is-

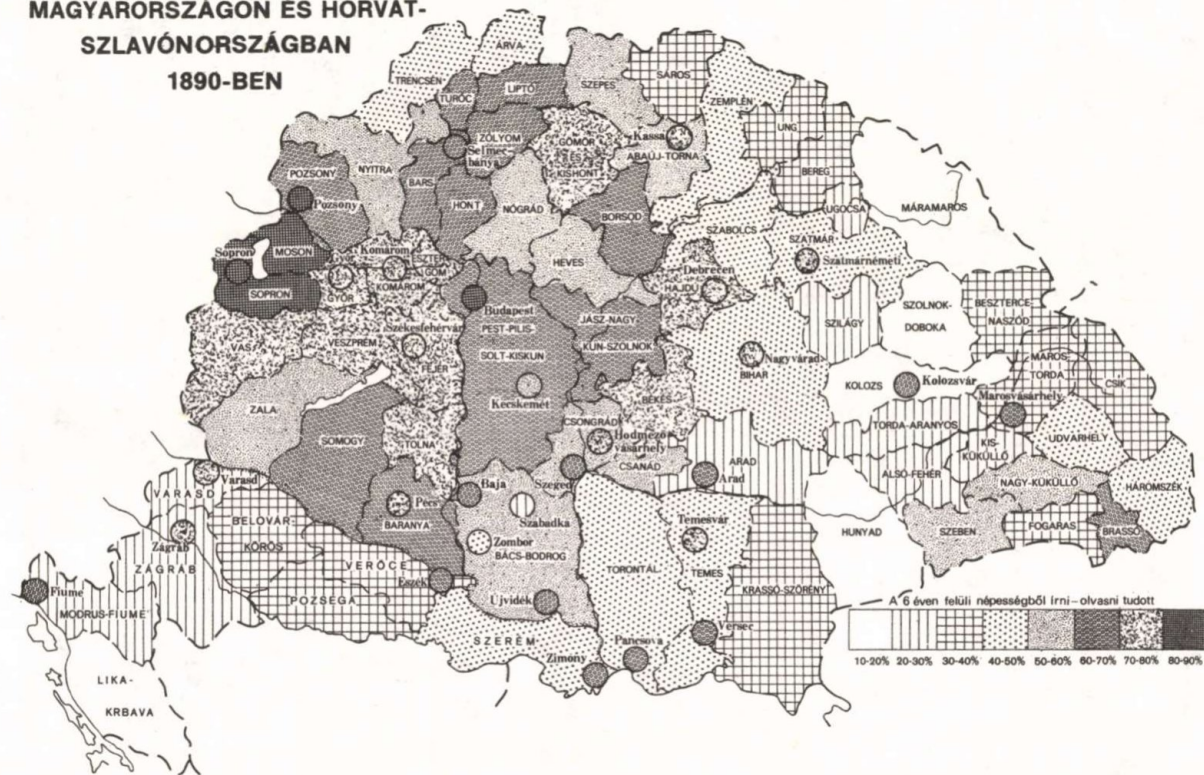
kola a középiskolát végezni nem kívánó vagy nem képes szélesebb tömegek számára létesült az elemi iskolában szerezhetőnél magasabb fokú ismeretek nyújtására. Az előbbit minden legalább 5 ezer lakosú községben kötelezően fel kellett állítani: az iskola a 6 elemi után fiúknak 3, lányoknak 2 éven át heti 18 órában nyújtott felsőbb ismereteket; később megpróbálták kiegészíteni 1 éves mezőgazdasági, illetve ipari tanfolyamokkal is. A polgári iskola szervezése (ugyancsak az 5 ezer lakosnál nagyobb helységek számára) már csak lehetőség volt, ha a községnek megvolt hozzá a megfelelő anyagi fedezete. A polgári 4 elemi után 6 osztályban heti 24 órában adott ismereteket az első 4 osztály a latint kivéve mindazt tanította, amit a reálgimnázium első 4 osztálya. Így a polgári, 4 osztálya után, egyszerű különbözeti vizsgával képesített a bármilyen irányú továbblépésre, míg az V–VI. osztálya, ugyancsak a középiskolai felső tagozati anyagot, de már rövidítve, és úgy adta elő, hogy e két osztály elvégzése sem képesített többre, mint az első 4 osztályé. Az elemi népiskola tárgyai: hit- és erkölcsstan; írás-olvasás-számolás; nyelvtan; beszéd- és értelemgyakorlat; hazai földrajz és történelem, kiegészítve némi általános földrajzi és történeti ismeretekkel; a természetrajz és a természettan elemei; gyakorlat a mezőgazdaság és a kertészet köréből; állampolgári ismeretek, ének- és testgyakorlás – utóbbi tekintettel a majdani katonai gyakorlatok igényeire. A népiskolai oktatás hatékonyságát nagyban elősegítette, hogy a törvény az oktatás nyelvét a községnek – gyakorlatilag az iskola tanulóinak – anyanyelvét tette meg.

Az elemi népiskolai hálózat a kiegyezést követő negyedszázad alatt gyorsan és folyamatosan fejlődött. Az iskolák száma, mely 1869-ben 13 788 volt, 1890-re elérte a 16 805-öt, a tanítóké 17 794-ről 24 908-ra emelkedett. De míg 1870-ben az iskolaköteleseknek még csupán mintegy 50%-a járt iskolába, ez az arány 1880-ig már 77,21%, 1890-ig megéppenséggel 81,51%-ra emelkedett. Így 1890-ben a 6 éven felüli népességnek a férfiak esetében már 66,20%-a, s a nőknél is 46,49%-a tudott írni-olvasni.

A javulás annál figyelemre méltóbb, mert időközben számos iskolában az anyanyelvi oktatásról áttértek a magyar nyelvűre, ami a nem magyar anyanyelvű tanulók esetében kétségtelenül csökkentette az oktatás hatékonyságát. 1879-ben minden nem magyar tannyelvű népiskolában kötelezővé tették a magyar államnyelv tantárgyként való tanítását, ez azonban – ellentétben az iskola tannyelvének megmagyarosításával – önma-

**AZ ÍRNI-OLVASNI TUDÓK ARÁNYA
MAGYARORSZÁGON ÉS HORVÁT-
SZLAVÓNORSZÁGBAN
1890-BEN**

gában még nem volt egyértelműen negatív intézkedés. A magyar tannyelvű iskolák aránya 1880 és 1890 között 46,4%-ról 53,3%-ra emelkedett, a nem magyar tannyelvű iskolák arányszáma 38,2%-ról 29,4%-ra csökkent, a kétnyelvű iskoláké viszont némileg emelkedett (14,4-ről 17%-ra), jeleként az átállás fokozatos voltának. Aminthogy a tanítók kötelező magyar nyelvismeretét előíró 1879: XXXVIII. törvénycikk szigorú határidői ellenére is, 1890-ben a tanítók csaknem 10%-a (s ezen belül a görög katolikus és görögkeleti iskolák tanítóinak még a millennium idején is éppenséggel 30, illetve 14%-a) semmit, vagy csak keveset tudott magyarul.

A korszak más változásokat is hozott magával. A felsőbb népiskolák egyszerűen elsorvadtak – hiszen már felállításukra sem sok helyütt került sor –, s a kudarcon sem az 1872. sem az 1882. évi tantervek nem tudtak segíteni: az iskolatípust nem tudták megtölteni léttel, reális funkcióval. Elemi ismereteken túlmenő, de gyakorlatilag hasznosítható képesítést nem biztosító ismeretek így mintegy öncélú gyűjtögetése éppen azoknak a rétegeknek: a parasztság felső rétegének és a kispolgárságnak szemében tűnt értelmetlennek, akiknek számára az egész iskolatípust elsősorban életre hívták. Gyors virágzásnak indult viszont az éppen e rétegeknek már nagyon is megfelelő, mert a maga szintjén már képesítést is nyújtó, sőt a továbbtanulást sem kizáró s ezáltal társadalmi emelkedésüket segíteni alkalmas polgári iskola. Az 1876-ban 60 polgári iskola száma 14 év alatt, 1890-ig csaknem megháromszorozódik: 164-re nő. Ennek több mint a fele leányiskola, mint ahogy a polgáristák között kezdettől fogva nagy volt a leánytanulók aránya. A polgári V–VI. osztályai azonban – mivel elvégzésük képesítésben nem nyújtott többet, mint az I–IV. osztályé – sehogys sem tudtak fejlődni, s ezen az sem segített, hogy 1881 óta szaktanfolyamokat igyekeztek hozzájuk kapcsolni. A polgáriból kinövő továbbképzésben a végleges megoldást majd az egy, immár valóságos középiskola, a felsőkereskedelmi felé különbözeti vizsga nélkül vezető utak kiépítése fogja meghozni.

De a gyakorlatban módosultak az ismétlőoktatás feltételei és körülményei is, tekintettel arra, hogy a gyermekek jelentős hányada már közvetlenül az elemi osztályok elvégzése után, sőt néha már elemista éveiben is, hosszabb-rövidebb időre elmaradt az iskolából, a parasztgazdaság munkaerőigényeire válaszolva, vagy (kivált a városias jellegű települése-

ken) inasként munkát vállalva valamely iparosmesternél. A különben is kissé teoretikus népiskolai törvény azonban ez utóbbi lehetőséggel még nem számolt, s így 1872-ben az ipartörvénynek kellett rendelkeznie arról, hogy a tanonc elemi oktatásáért (ideértve az ismétlőoktatást is) a mester a felelős. A rendelkezésnek azonban ekkor sem lett foganatja, már csak azért sem, mert a tanoncok oktatása több sajátos, az elemi iskolák keretébe be már nem illeszthető adminisztratív és pedagógiai problémát is felvetett. Így végül az 1884: XVII. törvénycikk megteremtette a népiskolai oktatás kereteiből kilépő kötelező tanoncoktatást, melyet minden olyan községnek, melyben 50-nél több iparos vagy kereskedő tanonc dolgozott, a községi polgári vagy elemi iskolák bázisán és tanerőivel meg kellett szerveznie. A törvény szerint 3 évfolyamos tanonciskola 12 éves korban kezdődik, s annak, aki addig nem végezte volna el az elemi népiskola 6 osztályát, előzőleg a tanonciskola előkészítő osztályát kell elvégeznie: ezzel mintegy utólag szentesítették a korábbi iskolai mulasztások lehetőségét. Különben a tanonciskola látogatásának kötelezettsége független az életkortól, s a tanoncidő egész tartama alatt fennáll (persze sok ravasz mester már csak azért is mielőbb sietett felszabadítani inasát, hogy az ne kényszerüljön munkaidejét tanonciskolában vesztegetni). Pedig az iparostanonc-iskola látogatása évi 10 hónapon át mindössze heti 2 munkanapon összesen is csak 4 óra elfoglaltságot igényelt (olvasás, fogalmazás, számtan és könyvvitel tantárgyakkal), valamint vasárnap 3 órát: ekkor rajzot tanult az inas. A kereskedőtanoncok esetében azonban a fogalmazás mellett a kereskedelmi számtan és az irodai munkák oktatása foglalta el a legtöbb időt, emellett pedig tanítottak kereskedelmi könyvvitelt, „váltóismét” és levelezést is. Ez feltételezte részint az odaérkező gyermekek eleve magasabb előképzettségét, részint a kereskedőnek az iparosokénál intellektuálisan magasabb igényét, de tevékenységük eltérő természetét is. A tanonciskolák szervezése elég lassan haladt: 1890 végéig körülbelül 310 iparostanonc-iskolát szerveztek meg, ezzel azonban a falvakban kevesedmagukkal dolgozó mesterek inasainak oktatása még nem oldódott meg, s ugyanakkor a kereskedőtanonc-iskolák száma is csupán 85 körül járt. A már felszabadult iparossegédek továbbképzésére, illetve szakmunkások, valamint egyes háziiparosok most már sajátlag iskolaszerű, tehát az inaskodástól független oktatására, valóban már a modern ipar igényeinek megfelelő szakmai képzésére azonban

korunkban még csak kezdemények születtek meg: velük részint a középfokú oktatás, részint az 1890 utáni fejlődés tárgyalásánál fogunk majd találkozni.

Végül megindult a fenti ipari s kereskedelmi szakmunkásképzéssel funkcionálisan azonos igényű – de a mezőgazdaság egészének technikai és üzemszervezési elmaradottságára jellemzően aránytalanul kisebb kiterjedésű – szakmai oktatás a mezőgazdaságban is: földművesiskolákban, amelyeket az 1880-as években kezdtek felállítani, uradalmi majorosgazdákat és önálló kisgazdákat képeztek. Ezek az iskolák elemi végzettségű, 16 évnél idősebb fiúkat vettek fel és 2-3 éves bentlakásos tanfolyamokon képezték ki őket: télen elsősorban elméletben, tavasztól ősziig konkrét mezőgazdasági gyakorlattal. 1890-ig azonban még csak 6 ilyen állami iskola alakult – némileg az igény csekély voltára is jellemzően –; ehhez járult még az erdélyi szászok, illetve a horvátok 3-3 ilyenmű iskolája. A parasztság hatalmas tömegei számára ugyanakkor az igazi ismétlődő iskolai oktatás színvonalán, de egyre nagyobb hatással és eredménnyel a mezőgazdasági vándoroktatás révén indult meg a gyakorlati, mindennapi mezőgazdasági ismeretek szervezett terjesztése.

Az ismertetett különböző típusú iskolák tananyagának túlnyomó részét kitevő közismereti tárgyak oktatásához szükséges tanszemélyzet képzése a népiskolai szervezet legmagasabb fokaként a tanítóképzők feladata volt. Ezeknek száma a még a reformkorban megindult s az abszolutizmus alatt tovább szabályozott fejlődés eredményeképpen már 1868-ban 26 volt; ehhez járult 5 tanítónőképző: egyetlen állami intézet kivételével valamennyi egyházi kézen, illetve irányítás alatt. A népiskolai törvény ezeket meghagyva, 20 állami tanítóképző felállítását írta elő, s ezeknek tantervét kötelezővé tette az egyházi intézetek számára is. Maga a tanítóképzés 3 éves volt (ezt 1881 után még egy előkészítő évvel toldották meg): a képzőkbe legalább 15 éves és 4 középiskolát végzett fiúkat, illetve legalább 14 éves, s legalább a felső népiskolát elvégzett leányokat lehetett felvenni – jellemzően a fiúk, illetve a leányok már elemi fokú oktatásában is megmutatkozó igények különbözőségére. Ettől kezdve az elemi népiskolában már csak az így képzett tanítókat lehetett alkalmazni. A felső népiskolában és a polgári iskolában azonban már csak olyan okleveles tanítók taníthattak, akik ezen iskolák tantárgyainak és tanításuk módszereinek ismeretéből egy hivatalos bizottság előtt külön

szigorlatot tettek: ezeknek oktatására 1877-től Budapesten 2 tanító- és egy tanítónőképzőt jelöltek ki. 1893-ig a tanítóképzők száma 52-re, a tanítónőképzőké 19-re emelkedett, köztük azonban még mindig csak 25 volt az állami s további 10 volt az állami irányítás alatt álló királyi katolikus intézet. A növendékek száma az 1870. évi 1714-ről 1890-ig 4346-ra nőtt, közöttük rohamosan emelkedett a nők száma: 171-ről 1238-ra. A törvény idejében már működő, de még nem tanítóképzőkben képesített tanítókat az 1870-es évek közepéig különböző kiegészítő tanfolyamokon képezték tovább, ám az 1880-as évektől már a magyarul nem tudó tanítók magyar nyelvi oktatása lett a kiegészítő tanfolyamok fő feladata.

Megjegyzendő, hogy ha az analfabetizmus leküzdésének szükséges voltával mindenki egyetértett is, a megoldás hogyanjának már voltak ellenzői, elsősorban a felekezetek, s főleg a római katolikus egyházi körök részéről. A népoktatásügy új rendezése ugyanis – bár nem érintette a felekezetek iskolatartási és -állítási jogát – bevezette felettük az immár erősen laicizálódott liberális állam szakmai felügyeletét. Egységes tananyagot állapított meg és ennek megfelelően megszervezte az egységes tanítóképzést, lehetővé tette felekezeti jelleg nélküli állami iskolák állítását, sőt a községi iskolák felekezeti, elsősorban katolikus jellegének megszüntetését is. E téren Pest város járt elöl jó példával, midőn 1868-ban kiondotta iskoláiban a katolikus vallástanítók fizetésének megszüntetését, s a fizetést a plébánosok feladatává tette, majd megszüntette a városi iskolák katolikus jellegét, 1869-ben pedig beszüntette valamennyi felekezeti iskola városi segélyezését. 1875-től 1890-ig az állami elemi iskolák száma 87-ről 728-ra nőtt, több mint 72 ezer tanulóval; bár az elemisták több mint fele még 1890 körül is római és görög katolikus, illetve ortodox, további egynegyede protestáns egyházi iskolába járt, csupán a maradék látogatta a községi vagy állami fenntartású iskolákat.

A KÖZÉPISKOLÁK

A középiskolák vonatkozásában a kiegyezés a Thun-féle reformokhoz képest szervezetileg nem hozott azonnali változást: fennmaradt a 8 osztályos gimnázium és a 6 osztályos reáliskola rendszere, nyelvileg azonban túlnyomó többségüket már a 60-as években megmagyarosították. 1871-

ben a tananyagban is erősebben érvényesítik a „hazafias” szempontokat. 1878-ban azután a 6 osztályos reáliskolát is 8 osztályossá alakítják: érettségivel zárják le, egyenrangúvá (bár még mindig nem egyenértékűvé) téve ezáltal a gimnáziummal. A középiskolák átfogó rendezése azonban a népiskolai törvényhez képest – nem utolsósorban az önállóságukat féltő egyházi iskolafenntartók által támasztott nehézségek folytán – 1883-ig váratott magára: ekkor a XXX. törvénycikk kimondta, hogy a gimnázium és a reáliskola célja egyaránt a felsőbb tudományos előképzés, melyet előbbi a humán, főleg klasszikus nyelvi, utóbbi a természettudományos és modern nyelvi ismeretek segítségével nyújt a tanulónak. Az a különbség a két iskolatípus között azonban továbbra is megmaradt, hogy míg a gimnázium minden egyetemi karra és főiskolára képesített, addig a reáliskola csak a műegyetemre, a tudományegyetem természettudományi szakjaira és a gazdasági-műszaki jellegű főiskolákra. A kölcsönös közeledés és nivellálódás azonban, megfelelően a társadalom egyre sürgetőbb igényeinek, megindult: 1890-ben a gimnáziumban megszűnt a görög nyelv kötelező oktatása (helyette „görögpótlóként” klasszikus régiségtani ismereteket kellett tanulni), viszont a reáliskolában 1887-től rendkívüli tantárgyként tanulható lett a latin: a nemesség polgárosulásának és a polgárság a nemesi életeszmeny felé közelítésének e területen is mintegy jellemző szimbólumaként. Jellemző, hogy az 1867. év 2661 reáliskolai tanulója 1890-re, számának még mintegy háromszorosára (7303) növekedésekor is csak ötöd részét tette ki a gimnazisták ugyanezen idő alatt 33 908-ról 36 367-re nőtt létszámának. Az iskolák száma ezzel a növekedéssel egyik iskolatípusban sem tartott lépést: 1867 143 gimnáziuma és 21 reáliskolája 1895-ig is csak 155-re, illetve 33-ra szaporodott: igaz, hogy az intézetek befogadóképessége az új, elsősorban állami és községi iskolák esetén végrehajtott valóban nagyszabású építkezések révén erősen megnőtt. Az intézetek túlnyomó része még ekkor is felekezeti kézen van, vagy ilyen jellegű, bár – kivált a vallásalapból fenntartott ún. királyi katolikus, de még a tisztán egyházi fenntartású és irányítású iskolák esetén is – az állam már erőteljesen érvényesíti felügyeleti jogait. Ennek jegyében hozza meg a kor a hazai középiskolai tanárképzés megszervezését is, párhuzamosan a tudományegyetemek bölcsészkarának gyors kifejlődésével. 1870-ben az éppen hogy megszervezett tanárképzés még meg-

oszlík a bölcsészkar és (a reáliskolák vonatkozásában) a műegyetem között, 1873-ban azonban a bölcsészkarok mellett három (gimnáziumi, reáliskolai, kereskedelmi iskolai) szakosztályban szervezett tanárképző intézetek veszik át a tanárjelöltek egyetemi képzésével kapcsolatos igények meghatározását, a teljesítmények ellenőrzését és a tanári diplomák kiadását.

Korszakunk igényei azonban e két, szinte már hagyományosnak tekinthető típuson túlmenően a középfokú oktatást is tovább differenciálják, középfokon is létrehozva a kereskedelmi, az ipari és a mezőgazdasági szakoktatás megfelelő iskolatípusait. A kereskedelmi középiskola a pesti kereskedelmi testület és a Lloyd Társulat által, a pest-budai pénzintézetek támogatásával 1857-ben még mintegy magánvállalkozásként megteremtett Pesti Kereskedelmi Akadémiából nőtt ki, mely 3 éves tanfolyamon a közismereti tárgyakon túl elsősorban a kereskedelmi tisztviselők számára szükséges szakismereteket oktató 4 középiskolai előképzettsegű tanulóknak. Jellemzően a kiegyezéssel egybeesve meggyorsult gazdasági fejlődésre és ennek szakemberigényeire, az ilyen, ekkor már államilag elismert és szabályozott típusú iskolák száma, amely 1870-ben még csak 2 volt (a budapestin kívül – csupán néhány hallgatóval – Brassóban), 1880-ban már 9-re nőtt 688 tanulóval; 1890-ben pedig 27 intézetben (ebből csak Budapesten 5 működött) 2960-an tanultak. Időközben azonban jellegük is megváltozott: 1878-tól ugyanis, amikor a reáliskolákat 8 osztályosokká alakították át, megindult belőlük az átáramlás a kereskedelmi középiskolába, mert ennek tanulmányi ideje a reálénál ekkor még 1 évvel hamarabb zárult, s az egyéves önkéntességi jogot – az úriemlérség alapvető kritériumát – így is biztosította tanulóinak. Még csábítóbbá tette ezt az iskolatípust az, hogy elvégzése 1883-tól több állami kishivatalnoki állásra is képesített. 1885-től azonban – mint utaltunk rá – összeolvasztva a polgári iskola sorvadó V–VI. osztályaival – ebből is 8 osztályos középiskolát alakítottak: a felsőkereskedelmit. Az átalakítás során ezt az iskolatípust erőteljesen kivetkőztették sajátlag kereskedelmigyakorlati jellegéből, s a reáliskolához hasonlóan ezt is a gimnáziumban megtestesülő művelődési és társadalmi eszményhez közelítették – bár az igazi társadalmi emelkedést biztosító (s tanulóit által nagyrészt nyilván nem is igényelt) egyetemre való bejutásnak még minden közvetlen lehetősége nélkül

Körülbelül ugyaneddig a szintig emelkedett (s itt meg is rekedt) az állami ipariskola 4 középiskola után 3 éves, érettségit és egyéves önkéntesi jogot szintén biztosító iskolatípusa, melynek célja önálló, modernül képzett iparosok, művezetők, műszaki hivatalnokok kiképzése lett. Az első ilyen iskolát 1872-ben Kassán szervezték, ezt követte 1879-ben a mindvégig legdifferenciáltabb szervezetű (építészeti, gépészeti, vegyészeti, fém- és faipari szakosztályokkal működő) budapesti iskola; velük került egy szintre az 1880-ban alapított budapesti iparművészeti iskola is. Ám jellemzően az ilyen szintű és jellegű igények ipari vonatkozásban még szerényebb voltára, e három iskola összes hallgatóinak száma még 1890-ben sem érte el a 300-at. A mezőgazdaságban a középfokú oktatás igényeit az ún. gazdasági középiskolák szolgálták: Keszthelyen (a Georgikon utódjaként), Debrecenben, Kassán, Kolozsmonostoron. Legalább 16 éves, s legalább 6 középiskolát végzett fiúkat vettek fel ide, akik két elméleti és egy gyakorlati év elvégzése után végbizonyítványt kaptak, mely ugyancsak megadta a jogot az egyéves önkéntességhez, és a végzetek értelmiségi voltának hivatalos elismeréseként a községi választójognál adójuk kétszeresen számíthatását, ezáltal megkönnyítve számukra a községi virilisták közé, s így a képviselőtestületekbe való bejutást.

A FELSŐOKTATÁS

A társadalom azonban a gazdaság fejlődésének nyomása alatt az egyetemi és főiskolai szintű oktatással szemben is felállította a maga, érdemben immár a tananyagot is érintő változásokat követelő igényeit.

A változás először és leglátványosabban a tudományegyetemen, részint a tanulmányi rend bizonyos módosításában, részint az ismeretanyag differenciálódását követve új tanszékek szervezésében jelentkezett. A jogi karon így válik szét már az 1870-es évek elején a jogi és államtudományi szak, s így jönnek létre olyan új specializált tanszékek, mint a politikai gazdaságtan, jogtörténet, jogfilozófia, államszámvitel, statisztika. Az orvoskaron 1875-ben megszüntetik az 1810 óta fennállott, s végül is a felcseri színvonalon megragadt sebész-, szülész-, szemész- és fogászmesteri képzést: ettől kezdve a kar csak egyetemes orvosdoktorokat képez ki. Ezeknek szakmai színvonalát pedig – az egyetemes orvostudományban jelentkező új tudományszakoknak megfelelően – szintén új

tanszékek gyors felállítása emeli: 1870-ben orvosi fizikai, 1871-ben kór-
szövettani, 1872-ben második belgyógyászati, 1873-ban élet- és kórvegy-
tani és gyermekgyógyászati, 1874-ben fejlődéstani és közegészségtani,
1878-ban második bonctani, 1880-ban második sebészeti, második szü-
lészeti, 1883-ban (rendkívüli) elmekórtani, 1884-ben általános kórtani
tanszéket szerveznek. Ezzel párhuzamosan az orvosi kar egyre újabb és
modernebb épületekben, klinikákban nyer elhelyezést. S ezzel együtt
emelkedik a gyógyszerészképzés színvonala is: az oklevelet az érettségit
követő megfelelő gyakorlatot kiegészítő 2 éves egyetemi tanfolyam
után, szigorú vizsga alapján adják ki.

A legnagyobb változás a bölcsészkaron játszódtott le, amely az egyetemi
általános előkészítő tanfolyamból ténylegesen most válik önálló, megha-
tározott tudományágban valóban egyetemi fokon felkészítő egyetemi
karrá. A tudományágaknak igen széles sávja ez: erősen képviselve van
benne – az Eötvös József és kiváltképpen az utódja, Trefort Ágoston által
az oktatásban erőteljesen érvényesíteni kívánt gyakorlati, elsősorban
természettudományos igényeknek megfelelően – a természettudományok
egész sora. A vegytan, a geológia, az ásványtan, a matematika, a fizika,
az antropológia, az állattan, a növénytan, a csillagászat most kapnak
önálló tanszékeket és a kor viszonyaihoz és igényeihez képest még modern
felszerelésű laboratóriumokat, gyűjteményeket. De nem kisebb a – már
csak a tanszékek szervezésén is lemérhető – fejlődés a humán szakokon:
itt a régi tanszékekhez csatlakozóan most szervezik meg a rendes és rend-
kívüli tanszékek egész sorát. Így többek között 1870-ben második magyar
történeti, neveléstani, 1872-ben altáji összehasonlító nyelvészeti, műtör-
téneti, 1873-ban indogermanisztikai tanszék jön létre; 1876-ban szétvá-
lasztják a magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti, 1879-ben az egyetemes
történeti tanszékeket: utóbbit külön ó-, közép- és újkori történetire.
1881-ben második filozófiai és (az 1869 óta fennálló olasz és francia tan-
székek után) 1886-ban angol irodalmi és nyelvi tanszékeket szerveznek.

Kezdetől fogva világos volt azonban, hogy a magasan szakképzett
értelmiség iránt felmerülő mennyiségi igények kielégítésére az egyetemi
budapesti egyetem nem elégséges. 1872-ben tehát Kolozsvárott létrehoz-
ták az ország második tudományegyetemét jogi, bölcsészeti, orvosi és
külön természettudományi karral, de hittudományi kar nélkül. Az egye-
tem az egyidejűleg megszüntetett nagy múltú jogakadémia és a régi, csu-

pán seborvosokat képző orvostani intézet meglehetősen szegényes bázisán indult. A tanszékeire kinevezett jó szakemberek energiája és a kormányzatnak építkezésekben és felszerelésekben egyaránt megnyilvánuló, kivált az 1880-as évektől erősödő anyagi támogatása azonban meglendítette az egyetem munkáját, mely kivált orvosi és természettudományi karán, az oktatási munkán túl, egyre inkább valóban tudományos kutatási központtá is vált. Az 1874-ben a régi zágrábi akadémia bázisán alakult zágrábi egyetem – a horvát közoktatásügy a magyartól teljesen független lévén – teljesen az osztrák egyetemek mintájára szerveződött és a magyarországi felsőoktatástól teljesen külön állt.

66. táblázat

A budapesti és a kolozsvári tudományegyetem hallgatóinak száma
(1867 – 1890)

Év	Rendes hallgatók							Összes hallgatók**		Tanárok száma***	
	Jogász		Bölcsész		Orvos		Természettudományi kar				
	Bp	Kv	Bp	Kv	Bp	Kv		Kv	Bp	Kv	Bp
1867	1088	—	91	—	428	—	—	1885	—	52	—
1870*	1272	169	160	18	461	21	26	2216	269	63	40
1880	1382	212	383	66	809	89	40	3067	471	80	42
1890	1638	244	320	75	972	142	36	3502	607	93	46

* Kolozsvár: 1872

** Rendes és rendkívüli hallgatók együttes létszáma

*** Rendes és rendkívüli tanárok együttes létszáma

A gazdasági fejlődés igényei egyre sürgetőbben követelték a hazai műszaki felsőoktatás kiépítését is. A reformkori, még alacsony fokú József-ipartanodát már a provizórium idején politechnikummá, műszaki főiskolává fejlesztették. 1866–67-ben már 30 oktató 250 hallgatót tanított itt magas fokon technikai tudományokra. 1871-ben azután a politechnikumot egyetemi rangra emelték: mérnöki, gépészmérnöki, építészeti és vegyészeti szakosztályokkal, valamint (a régi tudományegyetemi bölcsészkarhoz hasonlóan) egy évig látogatandó ún. egyetemes, valójában azonban általános előkészítő szakosztállyal, mely mezőgazdasági, „műipari”, és kereskedelmi ismereteket is oktatott. Az induláskor meghirdetett,

egyetemi jellegű teljes tanszabadság követése azonban a gyakorlatban éppen az ipar szempontjából használhatatlannak bizonyult. Ezért 1873–74-től a tantervet megszorítják, 1883-ban pedig az egész egyetemet átszervezik: az addig 3 éves tanulmányi időt 4 évre emelik (viszont megszüntetik az előkészítő egyetemes szakosztályi tanfolyamot), s a mérnöki diploma megadását meghatározott tananyag vizsgákkal ellenőrzött elvégzésétől teszik függővé. Az egyetem rendes és rendkívüli tanárainak száma az 1867. évi 15-ről 1870-re már 23-ra, 1890-re 27-re nő, a hallgatóké pedig az 1870–71. tanévi 511-ről 1890-ig 657-re; rendes hallgatóinak létszámát tekintve az 1890-es évek elején a világ 3. műszaki egyetemévé válik.

A bontakozó tőkés gazdaság és társadalom értelmiségi igényei a csupán egyetemi fokon kitölthető kereteket már kezdetben is elsősorban a jogtudozó értelmiség vonatkozásában feszítették szét. A polgári oktatáspolitikai is fenntartja tehát a feudalizmusból örökölt királyi (Győr, Kassa, Nagyvárad, Pozsony), illetve felekezeti (Egerben és Pécsen katolikus, Eperjesen és Nagyszebenben evangélikus, Debrecenben, Kecskeméten, Máramarosszigeten, Pápán és Sárospatakon református) jogakadémiákat előbb 3, majd 1874-től kezdve 4 éves képzési idővel: utóbbi formában tananyagukat és az általuk nyerhető képesítés fokát és érvényét tekintve is teljesen egyenrangúvá téve őket az egyetemi jogi karokkal; csupán a doktráltatási és magántanári habilitátási jogot tartva fenn azoknak. Ez gyakorlatban – kivált az új, a doktorátust egyre több ponton megkövetelő képesítési törvények óta – a joghallgatók végső minősítését, azt egyetemi szintű igényekhez szabva, mégis csak az egyetemeken összpontosította. A jogakadémiák száma 1874-ben még 13, közülük azonban egyesek csakhamar elnéptelenednek s megszűnnek, mint 1884-ben a pápai, 1887-ben a nagyszebeni, s 1892-re a győri is. Különben az egész főiskolátípus hanyatlóban van: a jogakadémiák hallgatóinak összlétszáma, mely 1871–72-ben még 1925, 1890–91-re már csak 745 fő; ekkorra az akadémiák közül már csak a debreceni és a nagyvárad hallgatóinak száma van 100 körül, a többieké 47–80 között ingadozik, Győré mindössze 21.

A lelkészképzés megmaradt a különböző püspökségek, szerzetesrendek, illetve egyházkerületek által szervezett és fenntartott hagyományos, ám korszakunkban részben modernizált intézmények keretében. Az izraelita vallás számára a Haynau-féle sarc visszaszolgáltatásával keletkezett országos izraelita tanulmányi alaptól 1877-ben létesült gimnáziumi tan-

folyammal egybekötött főiskolai szintű rabbiképző. Műszaki téren a bányászati szakképzésnek továbbra is legmagasabb fokú szerveként megmaradt a selmeci bányászati akadémia (immár azonban magyar tan nyelvűvé alakítva), mezőgazdasági vonatkozásban pedig az 1869-től államosított, 1874-től akadémiai rangot nyert magyaróvári gazdasági akadémia, mely érettségi és 1 éves gazdasági gyakorlat után 2 éves képzéssel ad ki főiskolai oklevelet. Az oktatás itt 1884-ig párhuzamosan magyar és német nyelvűségét ekkor a magyar nyelv kizárólagos használata váltja fel. 6 középiskolai osztály után veszi fel hallgatóit Budapesten a 3 éves képzési idejű Állatorvosi Tanintézet, melyet, miután 1880-ban új modern épületekbe költöztetett, korszakunk végére fejlesztenek 4 éves akadémiaiá. Hallgatóinak száma az 1876–77. évi 69-ről 1890-ig 240-re emelkedett, a kiadott diplomák száma azonban alig nőtt: e másfél évtized alatt évi 17 és 49 között ingadozott, de a 40-et csak 5 ízben lépte túl.

A hazai felsőoktatási intézményhálózat kibővülése ellenére is bizonyos szakterületeken alig, vagy csak kevésbé csökkent a külföldi egyetemeket látogató magyar állampolgárok száma. Összehasonlítva még az 1880-as évek első és második lustrumának is évi átlag adatait, a csökkenés a tudományegyetemek vonatkozásában is minimális (1434–1394). A külföldet járók között legnagyobb, s végig változatlan szám az orvosoké (814–812), s nem sokkal (20–23%-kal) csökkent a külföldön, főleg Bécsben tanuló jogászok (291–224), bölcsészek (181–145) és műegyetemisták (258–199) száma. E számok mögött persze nem minden esetben áll a teljes tanulmányi idő külföldi eltöltése, hiszen a Monarchia egyetemi szabályzatai lehetővé tették bizonyos számú külföldi egyetemi év beszámítását az ott hon végzett tanulmányokba, s a két államfél diplomái korszakunkban a másikban is honosítás kötelezettsége nélkül érvényesek voltak. Az így nyíló tágabb lehetőségekkel elsősorban a régi hazai német polgárság és a részben még német ajkú zsidóság fiai éltek: jelentős részük nem is tért vissza Magyarországra.

A magyarországi felsőoktatás kiterjedő intézményhálózatát kiegészítették a művészeti felsőoktatás intézményei: az 1875-ben Liszt Ferenc elnökletével és Erkel igazgatása alatt létrehozott Országos Zeneakadémia, a még 1866-ban alapított Országos Színészeti Tanoda (mely azonban csak miután Liszt halála után, 1888-ban összevonták a Zenakadémiával,

jutott el a valódi főiskolai, akadémiai rangra), és az 1872-ben alapított Mintarajziskola és Rajztanárképző. Közülük az utóbbit, tekintettel arra, hogy a művészképzés magasabb igényeinek kielégítésére nem bizonyult megfelelőnek, 1883-ban festészeti mesteriskolával, 1885-ben női festészeti tanfolyammal bővítették. Előbbinek élére a Münchenből hazahívott – már az 1869. évi történelmi festészeti pályázat hazai első díját Vajk megkeresztelését ábrázoló képével megnyert, és nagy külföldi sikereket is felmutató – Benczúr Gyulát állították. 1890-ben e főiskolákat összesen mintegy 350 hallgató látogatta – ebből a festészeti mesteriskolát csak 8, a Ze-neakadémiát 169; általuk a művészi utánpótlás, úgy látszott, a művészetek minden ágában biztosított, annak ellenére, hogy sok és tehetséges fiatal ember továbbra is előszeretettel látogatta a külföld (elsősorban München, később Düsseldorf, majd Párizs) művészképző iskoláit.

A KULTÚRA ÉS A TUDOMÁNY ORSZÁGOS INTÉZMÉNYEI

A gyorsan kiépülő, központilag szervezett és irányított művelődési – elsősorban oktatási – intézményrendszerhez e korszak kezdi meg hozzáilleszteni egyelőre a legnagyobb, közvetlenül állami fenntartású közgyűjtemények: a központi múzeumok, könyvtárak, levéltárak lassan bővülni és igényeiben modernizálódni kezdő együttesét is.

Mindenekelőtt a Nemzeti Múzeum indul gyors fejlődésnek ezekben az évtizedekben: 1867 óta az országgyűléstől évi 100 ezer forint dotációban részesül. Az 1880-as évek végére éremtára már rendkívül gazdag; régiség-tára a most kibontakozó hazai régészet első nagy feltárásainak anyagával és a feudalizmus tárgyi hagyatékának egyre több értékes és jellegzetes darabjával gazdagodik; természetrajzi tárában Európa egyik legjelentősebb, több tízezer darabos ásványgyűjteményét őrzik; állattárának fő értéke a hatalmas rovar- és madárgyűjtemény; növénytára a teljes magyarországi flóra feltárására és bemutatására törekszik; képtárának több száz darabja az újabb magyar festőművészet legteljesebb gyűjteménye. A már 1872-ben megszervezett néprajzi tár még csak bontakozóban van, de már ide kerülnek be azok a tárgyak, melyeket Reguly Antal és Pápay József a magyarok távoli rokonainál, Xantus János pedig kelet-ázsiai útján gyűjtött. A múzeum hatalmas arcképgyűjteményéből 1884-ben szervezik meg a Magyar Történeti Képcsárnokot, s mint egy

leendő, külön Országos Képtár anyagának alapját, 1871-ben az állam megvásárolja a nagy értékű Esterházy-gyűjteményt, melynek bővítéséről továbbra is viszonylag jelentős összegekkel gondoskodik. S már érlelődnek az 1872-től csupán merőben gyakorlati iparoktatási célból gyűjtött iparművészeti anyag külön múzeumi palotában való elhelyezésének tervei, amelyek majd 1896-ban valósulnak meg. Hasonlóan merőben gyakorlati szempontból 1877-ben Országos Tanszer Múzeumot is létrehoznak.

A nagy könyvtárak élén az Országos Széchényi Könyvtár áll, mely az ország vezető könyvtáraként már a reformkor óta jogosult a köteles példányok gyűjtésére, a 80-as évek vége felé már közel félmillió kötetet tartalmaz; kéziratárában nagy értékű kódexek sorakoznak, köztük egyes, a szultántól visszakapott Corvinák; levéltárába egyre-másra helyezik el családi levéltáraikat az ország legelőkelőbb nemesi családjai. A Tudományegyetem nagy múltú könyvtára a korszak folyamán az egyetemi építkezések sorában kap pompás új palotát. A művek számát tekintve egyenként félszázezer körül van (vagy erősen efelé tart) az olyan jelentős tudományos könyvtárak állománya is, mint az Akadémia, a Képviselőház, a Statisztikai Hivatal, a Műegyetem könyvtára: fejlesztésükről már rendszeres és viszonylag jelentős – ha a nagy európai könyvtárak ellátmányaihoz nem is hasonlítható nagyságú – állami ellátmányok gondoskodnak; minél könnyebb felhasználhatóságuk érdekében megindul a kor modern könyvtártani elveinek megfelelő rendezésük és katalogizálásuk is. Az 1874-ben újjászervezett Országos Levéltár, átvéve immár a feudalizmus legfőbb igazgatási és igazságszolgáltatási szerveinek – legértékesebb részükből Bécsben őrzött – egész levéltári anyagát, megnehezedett elhelyezési viszonyai között is megindul azon az úton, hogy a magyar történeti kutatás legjelentősebb bázisává váljék.

Elsősorban a felsőoktatás intézményei, de mellettük egyes középfokú oktatási intézmények (kivált egyes nagy múltú gimnáziumok) valamint a nagy központi közgyűjtemények, múzeumok, könyvtárak és az Országos Levéltár a profiljuknak vagy éppen egyes dolgozóik szakképzettségének és érdeklődésének megfelelő szakterületeken jelentős tudományos kutatómunkát is végeztek, de az állam már kész volt arra is, hogy főleg konkrét gazdasági szempontokból fontos kérdések tudományos vizsgálatára külön intézményeket állítson fel. Megfelelően részint az államkincs-

tár bányászati feltárásokhoz fűződő érdekeinek, részint az ország döntően agrárjellegének, így került felállításra már 1869-ben a Földtani Intézet az államterület geológiai viszonyainak felmérésére, valamint, elsősorban az agrárérdekek szolgálatában, 1870-ben – az 1890-es évek elejéig még csak igen szerény viszonyok között dolgozó – Meteorológiai Intézet, amely hozzákezd az időjárási megfigyelő állomások országos hálózatának kiépítéséhez. E korszakban indul meg a mezőgazdasági kísérletügy egyre bővülő profilú intézményi hálózatának kibontakozása is: 1880-ban jön létre az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás, mely 1890-re Állami Rovartani Állomássá alakul. Ugyancsak a bortermelés gyakorlati igényei hívják életre 1881-ben a Borvizsgáló Állomást, mely már a következő évben általánosabb Vegykísérleti Állomássá szerveződik át, s alapja lesz a maga köré országos hálózatot is szervező Országos Chemiai Intézet és Központi Vegykísérleti Állomásnak (1892). 1887-ben indul meg az 1890-es évek elejére ugyancsak nagyra fejlődő Budapesti Vetőmagvizsgáló Állomás munkája. Sokat ígérő nevükhöz és nagy feladataikhoz képest sokáig még csak meglehetősen szerényen dotált és felszerelt, kis személyzetű intézmények ezek, de létrehozásuk már megteremti a szervezeti alapot e tudományok csakhamar gyorsan differenciálódó igényei kielégítéséhez.

A tudományos kutatás közületi intézményeinek kiépülésével párhuzamosan, mintegy azok társadalmi és egyszersmind szakmai bázisának kiszélesítésére, valamint az országban – elsősorban az oktatási intézményekben – szétszórtnan tudományos igényektől vezetett értelmiségiek munkájának az országos nyilvánossághoz kapcsolására irányuló kétoldalú igyekezet a kiegyezéstől egyre gyorsuló ütemben az országos hatókörű tudományos és szakmai egyletek egész sorát is létrehozta. Az egyletek, tagságukban egyesítve a vonatkozó tudományterület legnevesebb szakembereit és az ambiciózus amatőröket: egyetemi tanárokat, akadémikusokat éppúgy, mint érdeklődő vidéki pedagógusokat, ügyvédeket, hivatalnokokat, igen fontos feladatot láttak el. Az egyénileg, szétszórtnan, a tudományos központoktól távol dolgozó vidéki szakemberek munkáját és eredményeit bekapcsolták a szakma országos vérkeringésébe, ugyanakkor megismertették velük az országos kutatás újabb eredményeit. Ezáltal némileg segítettek munkájukat kiszabadítani a provincializmus korlátai közül, másrészt az egyesületek vezetésében helyet foglaló szakmai (gyakran egyszersmind országos politikai) tekintélyek sokoldalúan befo-

lyásolhatták a tagságot, felhasználva őket a hivatalos tudomány világnézetének (emellett nemegyszer politikai koncepciójának) terjesztésére is. Egyes szakmák egyesületeinek alakításában jelentős szerepet játszottak a szakmai érdekvédelem az egyesüléssel fokozottan biztosíthatónak vélt céljai, s az az igény, hogy az adott állami-társadalmi struktúrában a szaktudomány sajátos szakmai szempontjai is megfelelően érvényesülhessenek. Olyan igény volt ez, mely kivált a műszaki és természettudományi területeken működő, csaknem kizárólag polgári származású szakemberek hangját igyekezve erősíteni, szélesebb társadalmi vonatkozásokban sem volt lebecsülhető jelentőségű.

A polgárosodás sodrában – a feudális maradványok sok területen, főleg a társadalmi tudat szféráiban, szívós továbbélésének ellenére is – e tudományos egyesületek új, modernebb szempontok, kutatási módszerek irányába fordították tagságuk figyelmét, országos kapcsolatokat hoztak létre a szakemberek között (ezt egyes társulatok vidéki vándorgyűlései mellett kivált az egyleti-szakmai folyóiratok erősítették), s ezáltal a központilag irányított és fenntartott, intézményes tudományos munkának is fontos és hasznos kiegészítői és animálói is lettek.

A kiegyezéskor már aktívan működő, részben még a reformkorban alakult tudományos igényű egyletek (1841: Magyar Orvosok és Természettudományi Vizsgálók Vándorgyűlése; 1842: Budapesti Királyi Orvosegylet; 1844: Természettudományi Társulat; 1850: Magyarhoni Földtani Társulat; 1851, illetve 1866: Országos Erdészeti Egylet; 1859: Erdélyi Múzeum Egylet) sorához korunkban csatlakozik az 1867-ben megalakult Magyar Történelmi Társulat, ugyanezen évben a Magyar Mérnök és Építész Egylet, 1872-ben a Magyarországi Gyógyszerészegylet, 1873-ban a Magyar Földrajzi Társaság, 1876-ban az Országos Régészeti és Embertani Társulat, valamint a Budapesti Philológiai Társaság, 1879-ben a Magyar Jogászegylet, 1880-ban az Állatorvosok Egyesülete, 1883-ban a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társulat, 1888-ban a Magyar Néprajzi Társaság. Különös súlyt ad létrejöttüknek az a körülmény, hogy csaknem valamennyi egyesület (közülük több a Nemzeti Múzeummal együttműködve) előbb-utóbb megteremtette a saját folyóiratát (1867: *Századok*; 1868: *Erdészeti Lapok*, *Bányászati és Kohászati Lapok*; 1869: *Természettudományi Közöny*; 1872: *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közönye* – majd *Havi Értesítője*; 1873: *Földrajzi Közlemények*; 1876: *Magyar Könyvszemle*;

1877: *Egyetemes Philologiai Közlöny*; 1879: *Archaeologiai Értesítő*, valamint *Jogászegyleti Értekezések*; 1883: *Turul*; 1890: *Ethnographia*). A szakterület jelentős új tudományos eredményeinek publikálásával e folyóiratok egy-egy tudományszak szakmai fejlődésének éppúgy fontos eszközeivé váltak, mint társadalmi súlya növekedésének.

A közoktatás és a tudomány e központosított, illetve központosult, részint állami, részint társadalmi szerveinek az egészséges munkamegosztást biztosító kapcsolata elsősorban a tudomány vonatkozásában igényelt további szabályozást. Míg az oktatásügy egészének (az iskolatípusok, illetve fenntartók szerint különböző hatásfokú) irányítása a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezében összpontosult, a tudományos kutatás irányítása megosztva maradt az utóbbinak félig-meddig alárendelt egyetemek és főiskolák, egyes, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak vagy a Pénzügyminisztériumnak alárendelt tudományos kutatóintézetek és állomások, valamint a társadalmi alapon létrejött országos szakmai-tudományos egyesületek között. Az utóbbiakhoz a korszak folyamán spontán létrejött és bizonyos típusaikban kivált érdemes és hasznos munkát végző helyi-regionális tudományos társaságok és egyesületek bővülő sora csatlakozott.

A tudományos élet szervezetiileg szétforgácsolt erőinek bármilyen tervszerű összefogása vagy éppenséggel irányítása a kor viszonyai között (már csak a kutatások szükségképpen szétágazó s ágazatonként igen eltérő igényei és fejlettsége folytán is) akkor is elképzelhetetlen, sőt indokolatlan lett volna, ha maga a szabadverseny egész gazdasági mechanizmusa, és a liberális ideológiára felépülő társadalmi mentalitás nem állt volna szemben az efféle kísérletekkel. Ez az ellenállás azonban nem tehetette feleslegessé a bontakozó, s szervezetiileg és szakmailag egyre inkább szétágazó tudományos kutatási tevékenység valamilyen beillesztését a társadalom művelődési igényeinek értékrendjébe, ezáltal legalább virtuálisan kijelölve annak helyét és értékét a társadalmi munkamegosztás teljességének rendszerében, s ennek megfelelően bizonyos irányítást adva az értékesnek talált kezdeményezések anyagi vagy morális támogatására. Ennek, a hazai tudományosság fejlődése szempontjából nagy jelentőségű, bár a korszak folyamán ilyen világosan tulajdonképpen soha meg nem határozott feladatnak ellátása korszakunkon végig elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiára hárult. A kor változása azonban ilyen funkciói-

nak ellátásában az Akadémiát is elérte. Az 1869-ben, az abszolutizmus alatti korlátoktól megszabadulva, de a régi alapszabályoknak a modern viszonyok közötti elégtelenségét is érezve kidolgozott és elfogadott új alapszabályok az Akadémia feladatai között elsősorban a tudományok művelését és terjesztését említették. Az előbbire azonban az Akadémia gyakorlatilag csaknem teljességgel képtelennek bizonyult, mert anyagi eszközei nem tették számára lehetővé lényeges, ám költséges (kivált természettudományos) kutatások finanszírozását (legfeljebb bizonyos eredmények közzétételére nyújtva lehetőséget), sőt még tagjainak az alapszabályokban eredetileg különben előírt rendszeres dotációját sem. Tevékenysége így egyre inkább arra korlátozódott, hogy az 1869 óta 3 osztályban (nyelv- és széptudományi, bölcsészeti-, társadalom- és történettudományi, matematikai és természettudományi) szervezett, 24 tiszteleti, 60 rendes, 152 levelező tagból összeállított tagsági keret betöltésével a már lefolyt vagy folyamatban levő hazai kutatásokat, illetve a szépirodalom egyes termékeit értékelje, minősítse, s ezen át bizonyos fokig – saját tudományos rangjának és hitelének elismertségétől függően – irányítsa is azok további menetét. Ez, ha a reformkorhoz képest megnőtt, ám most is csak meglehetősen korlátozott lehetőséget biztosított, hiszen önálló, szervező-kezdeményező tudománypolitikát az Akadémia sem folytathatott, kivált a természet- és műszaki tudományok irányításában nem, ahol mindvégig külső, más szervek által meghatározott kezdemények után volt kénytelen igazodni. A társadalomtudományok és a szépirodalom esetében kétségtelenül nagyobb lehetőségei voltak, mivel bizonyos kiadványok finanszírozásával, saját orgánumainak és kiadványsorozatainak fenntartásával és az általuk gyakorolt irodalmi és tudományos kritika révén jobban tudta érvényesíteni befolyását – noha korszakunkban a szépirodalomban és lassan már a társadalomtudományok terén is a szélesebb (s éppen a most polgárosuló) tömegek ízlésének és társadalmi tudatának formálásában egyre inkább a könyvkiadás tisztán üzleti szempontú vállalkozásai veszik át a vezető szerepet. Mindezen hátrányos tényezők ellenére is, az Akadémia – nem annyira elvi alapon, mint inkább ösztönös felismerésével annak a rugalmasan érvényesítendő osztályérdeknek, mely az Akadémia vezetésében továbbra is döntő pozíciókkal rendelkező hagyományos uralkodó osztálynak és a tudomány tényleges művelőiből kikerült, jórészt polgári-kispolgári-értelmiségi származású tudós tagoknak valamely együtt-

működése során végül is esetenként megfogalmazódott – a tudományos kiválasztásnak a fejlődés megkövetelte feladatok nagyságához nem méltatlan és – kivált a társadalomtudományokban – nem is hatástalan országos fórumaként tudott működni.

A KULTÚRA ÉS A TUDOMÁNY REGIONÁLIS-HELYI INTÉZMÉNYEI

A művelődés adminisztratív vagy társadalmi úton létrehozott központosított, illetve központi funkciókat ellátó intézményei és szervezetei mellett korszakunkban gyorsan megszorodik a kultúra sajátosan helyi igényeket kielégítő, az azokból kinőtt helyi viszonyokra méretezett és helyileg is fenntartott szerveinek száma is. Ennek a jegyében mindenkeleltől erősödik az igény – a még a reformkorból megindult elsősorban országos kezdemények helyi léptékű folytatásaként – regionális-helyi közgyűjtemények, elsősorban könyvtárak és múzeumok létesítésére.

Az elért eredmény számszerűleg könyvtári vonatkozásban látszik nagyobbak: 1885-ben Magyarországon (Budapesten kívül) 1245 közkönyvtárat mutatott ki a statisztika csaknem 4 millió kötet könyvvel. A valóságban azonban e könyvtárak túlnyomó része iskolák, egyházi testületek és kaszinók tulajdonában van. Használatuk tehát – ha talán nem is intézményesen, de a gyakorlatban – erősen (a kaszinói tagságra, illetve az iskola tanulóira) korlátozott. Könyvanyaguk javarészt teljesen elavult; az állomány legnagyobb részét őrző, s már jóval korábbi alapítású egyházi könyvtárak tele vannak régi, latin nyelvű teológiai munkákkal. Az újabb alapítású könyvtárak jelentősebb modern és magyar nyelvű anyagot tartalmaznak, túlnyomórészt szépirodalmat, ám – kivált a kaszinói könyvtárakban – annak is egyre kevésbé értékes részét. A helyi, nem-egyszer politikailag és társadalmilag kifejezetten progresszív igényű falusi-mezővárosi olvasóköri szintén korlátozott funkciójúak, ha társadalmi bázisuk néha meglepően széles is. Mindezen világi alapítású, modernebb anyagú újabb könyvtárak egyenkénti állománya ugyanakkor meglehetősen kicsiny, és korunkban vidéken általában még hiányzik a nagyszabású, valóban nyilvános modern könyvtáralapítás. Szinte Szeged városa az egyetlen, mely korszakunkban Somogyi József kanonok hagyatékából jelentős könyvtárhoz és egy kultúrpalota megépítéséhez elégsé-

ges induló tőkéhez jut, és azt méltóan fel is használja. 1867-ben Komáromban alakul közel 100 ezer kötetes vármegyei könyvtár ugyancsak egy nagy hagyatéknak, Kultsár István, a 19. század elején működött jeles lapszerkesztő könyvtárának alapján; a kicsiny Versecen 1886-ban halunk 20 ezer kötetes városi könyvtár alapításáról. De a valódi, nemcsak használatának lehetőségeiben, hanem könyvanyagában is modern „public library” megteremtése a magyarországi vidéken – de tulajdonképpen Budapesten is – csak a század végén fog sürgető, hatóságilag megoldandó feladattá válni.

Érdekes módon, a tulajdonképpen nehezebben létesíthető múzeumok vonatkozásában némileg más a helyzet. 1890-re (eltekintve egyes iskolák inkább bő szertárjellegű, bár ilyenként néha igen értékes, kivált régészeti anyagot őrző gyűjteményeitől) az 1867 óta alapított vidéki nyilvános múzeumok száma már jóval 20 felett van; köztük nem egy kifejezetten helyhatósági alapítás, mások mögött – mint olykor a könyvtáraknál is – helyi vagy regionális múzeumegyletek, régészeti, történeti társulatok állanak kezdeményezőként, fenntartóként. Az összegyűjtött anyag néha roppant gazdag, mint Kassa vagy Kolozsvár széles regionális gyűjtőkörű múzeumaiban, de korunkban többnyire még csak a szerény kezdeteknél tartunk, a személyi ellátottságot tekintve is: általában egy-egy tanár kezeli a gyűjteményeket, mellékfoglalkozásban, a hivatalsegéd alkalmi támogatásával. De a gyűjtemények gyorsan növekednek: polgárok, nemesek, de egyszerű parasztemberek is szívesen gyarapítják ajándékaikkal állományukat: egy-egy értékes tárgygal, képpel, kézirattal, régészeti lelettel (amatőr ásatások olykor meglepően értékes eredményeivel). És nem is egy helyen megnő a törvényhatóság vagy mezőváros levéltárának tudományos-kulturális rangja is: iratai a feudalizmus felszámolásával elvesztvén korábban oly fontos, a legutóbbi időkig is élő jogbiztosító jellegüket, kizárólag történeti forrássá válnak – s éppen ezáltal növekszik értékük. Még sokáig elsősorban a roppant módon megszorodó, többnyire dilettáns, nem is mindig korrekt családkutatóknak szolgálnak nyersanyagul, de egyre több megye és város kezdi érezni felelősségét levéltára iránt a tudomány szempontjából is. Annál inkább, mert a Történelmi Társulat szaporodó vidéki vándorgyűléseinek résztvevői egyre-másra tárják fel e levéltárakból az éppen a hanyatló nemesi uralkodó osztály önértékét növelni alkalmas dokumentumokat.

A közgyűjtemények létrehozása és fejlesztése mellett a regionális-helyi kulturális-tudományos igények kielégítésének másik jellegzetes, az előbbihez szorosan kapcsolódó irányát az ilyen jellegű társadalmi egyletek számának gyors növekedése jelzi. Ezek, a társadalom immár szélesebb rétegeiben is spontán jelentkező kulturális igényeknek részint irányára, részint földrajzi elhelyezkedésére (s ezzel részben társadalmi bázisára is) jellemzően, nagyjából öt típusba csoportosíthatók.

Az első két típus inkább foglalkozási-szakmai jellegű, s kulturálisnak inkább csak a szóban forgó szakmáknak a művelődéshez, illetve részben a tudományhoz is többé-kevésbé szorosan kapcsolódó volta folytán tekinthető. A helyi, általában megyei keretben szervezett orvos-gyógyszerész egyletek, amelyekből a kiegyezéstől 1890-ig 13 alakult, elsősorban érdekvédelmi, de nem kisebb jelentőséggel szakmai-tapasztalatátadási feladattal létesültek: olyan funkcióval, melynek realitását és fontosságát a népbetegségek roppant kiterjedésének és a népegészség a helyi társadalmi viszonyok által sokszor nagyon is meghatározott voltának ismeretében nem lehet kétségbe vonni. (S nyilván orvosok és gyógyszerészek alkották – legfeljebb természettudományi szakos tanárokkal kibővített – magvát a 70-es években megalakult további 4 vidéki ún. természettudományi társulatnak is.)

A második típusnak, a népiskolai tanítóegyleteknek megalakításáról (az abszolutizmus alatti sikertelen kezdeményezések után, ám továbbra is csak határozatlan formában) a népiskolai törvény intézkedett. Eötvös személyesen is szorgalmazta létesítésüket: ezeknek mint a fenntartóktól független (vagy legalábbis ilyeneknek remélt) szakmai és érdekképviselői fórumoknak a révén vélte némileg ellensúlyozni a népoktatásnak felekezeti kézen való meghagyását, s ráadásul több (részben kifejezetten a nemzetiségeket képviselő) felekezet közötti szétforgácsolódását. Az egyesületek megalakítása azonban lassan ment, 1890-ig mindössze kb. 300 jött tartósan létre, s ezeknek is csak mintegy harmada volt általános, területi alapon szervezett. A többi általában a fenntartó egyházi hatóságok nyomására felekezeti (csaknem egészében római katolikus és protestáns) alapon jött létre, s így nemigen volt alkalmas a kívánt cél elérésére.

A vidéki kulturális egyletek harmadik típusát az irodalmi jellegű helyi egyletek alkották. A korszak folyamán hét ilyen alakult: a székesfehérvári Vörösmarty és a debreceni Csokonai kör mellett a többi 5 (Pozsony,

Sopron, Eperjes, Arad, Kolozsvár) kifejezetten a helyi, mintegy nyelvi szigeten vagy jobb esetben félszigeten élő magyar értelmiség általános humán irányú kulturális-társadalmi egyesületeként, mely irodalmi rendezvényei mellett a nemzetiségi intelligencia nyelvi magyarosítását is elő akarta mozdítani. Sokban rokon volt ezzel, de konkrétabb s tudományosabb céljai révén nála hatékonyabbnak bizonyult a negyedik típus, amely kifejezetten helyi történelmi és régészeti profilú egyesületeket fogott össze, annak, a Magyar Történelmi Társulat által már 1868-ban meghirdetett igénynek jegyében, mely az ország minél több részében múzeumok és múzeumegyletek létesítését sürgette. Korunkban – követve a már korábban hasonló igénnyel, de szélesebb területi hatókörrel megalakult és magas színvonalon igen eredményesen működő Erdélyi Múzeum Egyletet – ezen az alapon mintegy 19 egyesület alakult meg és működött többnyire megyei vagy városi szinten. Közülük nem egy értékes régészeti ásatásokat végzett, tárgyi és írásos történeti emlékeket gyűjtött, nagy értékű muzeális gyűjteményeket hordott össze, és számukra több helyen múzeumépületet is emelt, vagy ilyennek (a millenniumra többnyire meg is valósult) építkezését kezdeményezte. (A hiányos kultúrstatistikák mintegy 25, e korszakban szervezett vidéki múzeumról tudnak.) Közülük majd mindegyik létrehozott értékes helytörténeti adatokat közlő évkönyv- vagy folyóiratszerű kiadványt; volt ahol már tervbe vették, másutt meg is írátták a megye vagy város monográfiáját. Sokoldalú funkcióik és eredményeik folytán a helyi közművelődés szempontjából az ebben a típusban végzett egyesületi munkát tekinthetjük a leghasznosabbnak és legmaradandóbb értékűnek, mint ahogy az összes helyi művelődési egylet közül ez a típus kapcsolódott legszervezesebben és legszorosabban a megfelelő központi intézményekhez: vezetősége és tagsága legjobb részében tagja az országos tudományos társulatoknak, folyóiratcikkek és monográfiák szerzője, nem egy közülük tagja az Akadémiának. Ez az eleven és reális kapcsolat eredményeikben legalább olyan nagy szerepet játszott, mint az őket fenntartó helyi igény realitása.

Nem voltak kevésbé igényesek azok a célok sem, melyeket Eötvös 1867-ben a helyi „önkéntes népnevelési egyletek” felállításával akart elérni: a helyi értelmiség mozgósítását a népoktatási rendszer hézagait kitöltendő egy általános, szélesebb laikus közműveltség közvetítésére a tömegek felé. Ami azonban ebből a vidéki kulturális egyletek ötödik típusaként az